

Kur'an'ı Anlamada Yeni Bir Yöntem Önerisi Olarak Kur'an Arkeolojisi

Quranic Archeology as a New Method Suggestion in Understanding of the Quran

● Ahmet ÖZDEMİR^a

^aTemel İslam İlimleri Bölümü,
Tefsir AD,
Bitlis Eren Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi,
Bitlis, TÜRKİYE

Received: 17.11.2018

Received in revised form: 22.02.2019

Accepted: 22.02.2019

Available online: 26.06.2019

Correspondence:

Ahmet ÖZDEMİR
Bitlis Eren Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi,
Temel İslam İlimleri Bölümü,
Tefsir AD,
Bitlis, TÜRKİYE
ahmetzdmr77@gmail.com

ÖZ Bu makalede, Kur'an'ı anlama faaliyeti çerçevesinde Kur'an tefsiri ilmi ile arkeoloji bilimi bir araya getirilmekte ve böylece disiplinler arası çalışmaya dayalı yeni bir yöntem önerisi ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Öngörülen yöntem önerisinin amacı, kısaca, Kur'an'ı anlamada yeni bir yaklaşım önerisi olarak "Kur'an Arkeolojisi" alanı ve metodunu geliştirmeye yönelik bir giriş yapmaktır. Kur'an Arkeolojisi doğrultusunda tefsir araştırmalarının konusu ve kapsamı, amacı ve hedefleri, sonuçları ve nasıl bir yönetime dayalı olarak ortaya konulabileceği ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an; tefsir; arkeoloji

ABSTRACT This article establishes a link between the science of Archeology and the science of Quranic Interpretation (Tafseer) as a part of the works conducted for understanding the Quran and thus a new interdisciplinary approach for the interpretation of the Quran and archeological findings is tried to be set forth. The aim of the anticipated methodology proposal is to introduce a new approach as "Quranic Archeology" to enhance the understanding of the Quran by developing this field and the methodology. The subjects and scope of tafseer studies, their aims and goals, results and based on what sort of methodology these interpretations can be set forth in respect to Quranic Archaeology are assessed.

Keywords: Quran; tafseer; archaeology

KONU VE KAPSAM AÇISINDAN "KUR'AN ARKEOLOJİSİ" KAVRAMI: BİR TANIM GİRİŞİMİ

Kur'an, nazil olduğu ilk asırdan bu yana, hem ona inanan hem de inanmayanlar tarafından anlama faaliyeti çerçevesinde inceleme konusu olmuştur. Özellikle Müslüman âlimler tarafından çeşitli yönlerden tefsir çalışmaları yapılmış ve gün geçtikçe yeni yöntem ve metotlarla bu faaliyet devam etmektedir. Bu, bir yönüyle Kur'an'ın anlam derinliğine işaret ederken diğer yönüyle de her asırda Kur'an'a muhatap olanların zihniyet ve algularının farklı olmasından dolayı çeşitli yaklaşımların bir zorunluluk olarak gerekliliğine işaret etmektedir. Dolayısıyla Kur'an'ı anlamada bir bütün olarak uygulanabilecek yöntemlerin yanında, özellikle bazı âyetlerin daha iyi anlaşılabilmesi için müstakil çalışmalara ihtiyaç vardır.

Kur'an'a göre hakikatlerin anlaşılabilmesi için "ilim", en önemli araçların başında gelmekte ve Kur'an'da "ilim" ifade eden birçok kavram ve ilim elde etme yolları söz konusudur. Kur'an'a göre eşyaya ait bilgiler, hadisler, doğru haberler, Allah'ın ilmi, hikmet, beşerin akli çaba, gözlem ve deneyle elde ettiği doğru ve gerçeklik değeri olan tüm bilgiler, "ilim" kavramının kapsamına girmektedir.¹ İlimde beşerî boyutunun ağırlık kazandığı kavramlara baktığımızda, *teakkul, tefekkür, tedebbür, tezekkür, tefakkuh, istinbat, rü'yet, nazar, seyr ve seyahat* kavramları ilim elde etme yolları olarak karşımıza çıkmaktadır.²

Kur'an, insanlığa hitap ederken, yalnızca itikadî ve amelî esasları açıklamakla kalmıyor, insanlık tarihinden bazen açıklayıcı bazen de uyarıcı nitelikte haberler ve deliller getirerek, söz konusu esasları yerleştirmeye çalışır. Kur'an, "toplumsal mesajını çoğunlukla tarihî verilere başvurarak sunmaktadır."³ Bu tarihî temellendirme olayında yaratılış, önceki dinler, peygamberler, hükümdarlar ve kavimlerin kısaltmaları, geçmiş insanların birbirleriyle olan ilişkilerini ve ahlâkî vaziyetlerini sunmaktadır. Kur'an, bunların araştırılmasını ve ilgili haberlerin değerlendirilmesini istemektedir. Özellikle geçmiş toplumların geride bıraktığı kalıntılara dikkat çekerek onların hayata karşı tavır alışları ile karşılaştıkları "son" arasında bir bağ kurmaktadır.⁴

Kur'an birçok tarihî olay, yer, mekân, şahıs ve topluluklardan bahsetmektedir. Öyleyse bu konuyla ilgili Kur'an dışı tarihî dokümanlar ve belgeler de incelenerek bunların doğrulukları anlaşılabilir. Kur'an, eski kavimlerin inşa ettikleri eserler ve bu eserlerde saklı yaşam felsefelerine dair mesajları keşfetmeyi zihni bir faaliyet olarak emretmekte ve söz konusu bu bağ kurma olayını, aynı zamanda fiilî olarak da yeryüzünün gezilip araştırılması olarak ifade etmektedir.⁵ İlgili âyetlerin hemen hepsinde geçen, yeryüzünü gezmek, dolaşmak (*seyr*) ve bakmak, görmek (*nazar*) fiilleri emir sığasıyladır. Örneğin, "... İşte yeryüzünde gezin de bakın, yalanlayanların sonu nasıl olmuş!"⁶ ve "*De ki: Yeryüzünde gezin, öncekilerin sonunun nasıl olduğuna bakın...*"⁷ âyetlerinde bu durum çarpıcı bir şekilde dile getirilmektedir. Âyetlerde geçen *seyr* ifadesi, dolaşmak, gitmek, yürümek, seyahat etmek, yayılmak ve izlemek demektir.⁸ *Nazar* ise bir şeyi görmek, anlamak, idrak ve tefekkür etmek için gözümüzü ve basiretimizi ona yönelmektir. O şeyi, iyice ve yakından incelemek, şiddetle araştırmak, gözden geçirmek ve kontrol etmek demektir.⁹ Böylece, yalancıların sonu ve onların bıraktığı eserler üzerinden ibret almak ve ilim sahibi olmak için yeryüzünde dolaşmak emredilmektedir.

Kur'an'ın, "*(Şu insanlar), devenin nasıl yaratıldığına, göğün nasıl yükseltildiğine, dağların nasıl dikildiğine, yeryüzünün nasıl düzenlendiğine hiç bakmıyorlar (nazar etmiyorlar) mı?*"¹⁰ ifadesine göre *nazar*, yüzeysel bir bakış değildir. Öyle olsaydı, sürekli görülen devenin, göğün, dağların ve yeryüzünün tekrar tekrar görülmek ve bakılmak istenmesi anlamsız olurdu. Yüzeysel bir bakışın ötesinde buradaki anlam, deveyi, göğü, yeryüzünü ve dağları bütün özellikleriyle bilmek, tanımak; üzerlerinde inceleme, araştırma, deney yapmak ve böylece onlardan ders ve ibret alınması gereken hususları açığa çıkarmaktır. Bütün bu işlemler, bakmak veya gözlem yoluyla mümkün olmadığına göre bunun yolu fenni ilimler-

¹ Musa Bilgiz, *Kur'an'da Bilgi - Kavramsal Çerçeve ve Bilgi Türleri*, İnsan Yayınları, İstanbul 2003, s.37.

² Geniş bilgi için bkz: Bilgiz, a.g.e., s.110; Bilgiz, "*Kur'an'da Bilgi ve Düşünce Üretimi*", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2012, c.1, sayı: 3, s.3

³ Pazarbaşı, Erdoğan, *Kur'an ve Medeniyet Doğuşu-Gelişimi-Çöküşü*, Pınar Yay. 1996 İstanbul, s.203.

⁴ Hicr, 15/4-5; Taha, 20/28; Ankebut, 29/35; Secde, 32/26.

⁵ Âl-i İmran, 3/137; En'am, 6/11; Yusuf, 12/109; Nahl, 16/36; Neml, Hac, 22/46; 27/69; Rûm, 30/9, 42; Mü'min, 40/21, 82; Muhamed 47/10. Bu ve diğer âyetlerde geçen "yeryüzü/arz kelimesi de peygamberlerin çağında bulunduğu şehir ve coğrafi bölgeler için kullanılmış ve burada peygamberler ile kavimleri arasında geçen olaylar söz konusudur." Pazarbaşı, a.g.e., s.40.

⁶ Nahl, 16/36.

⁷ Rum, 30/42.

⁸ Cevherî, *es-Sihah*, 2/691; İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, 4/388; Bilgiz, a.g.e., s.115.

⁹ Râgıb el-İsfahânî *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'an*, Dâru'l-Maarife, Beyrut 2001, s.642; İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, 2/300. Bilgiz, a.g.e., s.113.

¹⁰ Gaşiye, 88/17-20.

dir.¹¹ Bu açıdan eski toplumların kalıntılarının gezilip görülmesine dair yapılan teşvik elbette ki farklı disiplinlerden ve bilimsel verilerden faydalanmayı içermektedir.¹²

Yine Kur'an'da oturulacak yer, yerleşim yeri ve şehir anlamlarına gelen *mesken* ve *mesâkin*¹³ kelimelerinin geçtiği bütün âyetlerde, geçmiş toplumların yerleşim yerlerinden ve oraların neden helak edildiklerinden bahsedilir. Kur'an bu ve yukarıda değindiğimiz âyetlerle, dikkatlerimizi tarihî ve arkeolojik araştırmalara çekerek bunlardan ders almaya ve arkeolojik bilgilerimizi arttırmaya davet etmektedir.¹⁴ Bunun yanı sıra, bu daveti sadece ders ve ibret noktasında değil estetik, sanat ve mimarî noktasında da bilgilerimizi arttırmaya yönelik faaliyetler olarak anlayabiliriz.¹⁵

Kısaca Kur'an, geçmişte yaşamış medeniyetlerin/kavimlerin araştırılmasını istemektedir. Kadın ve erkeklerden oluşan bir topluluğu belirtmek için kullanılan *kavm* kelimesi,¹⁶ Kur'an'da, bazen o peygamberlerin isimleriyle¹⁷ bazen kavimlerin kendi isimleriyle¹⁸ bazen de kavimlerin yaşadıkları yere¹⁹ nispet edilerek zikredilmiştir. Peygamberlerin, medeniyetlerin temsilcileri olarak bahsedildiği âyetlerde, medeniyetleri yükselten ve çökerten nedenler zikredilmekte ve bunlardan gerekli derslerin alınarak, tarihe yön verilmesi istenmektedir.²⁰

Tarihe baktığımızda bazı toplumların, doğup geliştiğini ve ardından kaybolduğunu, Kur'an'ın deyişiyle helak olduklarını görürüz. Ancak o toplumların geride bıraktığı yazılı ve yazısız belge niteliğindeki alet ve edevat, mesken tuttıkları yerler, evler, kaleler, tapınaklar, ölülerini defnettikleri mezarların bir kısmı hala varlığını korumaktadır. Bu belge ve buluntular, onların yaşam biçimlerine, hayata bakış açalarına, fizik ötesi âlemlerle ilişkilerine ışık tutan ve bu gün bizlere ipucu sunan önemli kaynaklardır. Gerek açıkta olan ve gerekse toprak altında keşfedilmiş veya keşfedilmeyi bekleyen birçok eser ve kalıntının arkeoloji bilimi sayesinde aidiyetleri ortaya konulmakta ve anlamlandırılmaktadır. Bunun yanında antropoloji biliminin sunduğu bilgiler ve mitolojilerin birçoğu -örneğin Sümer- bu noktada aydınlatıcı bilgiler sunabilmektedir.

Tarihin derinliklerinde kalan toplulukların izlerinin sürülmesi, başta arkeoloji olmak üzere birçok bilim dalının uğraşı olmuştur. Aynı şekilde toplumların dinî inançları da bu araştırmaların bir parçası haline gelmiştir. Kur'an'ın haber verdiği toplumların hayatlarını ve oradan çıkarmamızı istediği mesajların anlaşılabilmesi için o toplumun tarihsel durumunu ve geçmişini de bilmek gerekir. Arkeoloji bilimi, bilindiği üzere bir toplum ya da belirli bir bölge halkına ilişkin maddî ve manevî alandaki kültürel ürünlerin keşfedilmesini konu edinen, bunları kendine özgü yöntemleriyle derleyen, sınıflandıran, çözümleyen, yorumlayan ve son aşamada da bir birleşime vardırılmayı amaçlayan bir bilimdir.²¹ Dolayısıyla Kur'an'ın ilgilendiği noktalardan biri olan eski toplumların yaşantılarını anlamaya çalışırken, somutlaştırma noktasında arkeoloji devreye girer ve bize önemli veriler aktarır. Böylelikle Arkeoloji biliminin

¹¹ Bilgiz, *a.g.e.*, s.114.

¹² Şehmus Demir, "Kitab-ı Mukaddes'i Mitolojik Unsurlardan Arındırma Çabası ve Kur'an Kıssalarının Tarihi Gerçekliği", *İslâmî İlimler Dergisi*, 2014, c.9, sayı: 1, s.114.

¹³ Sebe, 34/15; Taha, 20/128; Kasas, 28/58; Ankebut, 29/38; Secde, 32/26; Ahkaf, 46/25.

¹⁴ Pazarbaşı, *a.g.e.*, s.39.

¹⁵ Geniş bilgi için bkz: Sebe, 3/15-19.

¹⁶ İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, 12/505.

¹⁷ Nuh, Hud, Lut, Salih, Yunus, İbrahim ve Musa: A'raf, 7/127; Şuara, 26/10; Kasas, 28/76.

¹⁸ Ad ve Semûd: Tevbe, 9/70; İbrahim, 14/9; Hac, 22/42; Mü'min, 40/31; Sad, 38/12,13.

¹⁹ Hicr, Medyen, Eyke, Ress halkı: Hicr, 15/80; Tevbe, 9/70; Sad, 38/13; Furkan, 25/38.

²⁰ Pazarbaşı, *a.g.e.*, s.41-42. Ayrıca geniş bilgi için bkz: s.145-152 ve 201-209.

²¹ Mehmet Özdoğan, *50 Soruda Arkeoloji*, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, İstanbul 2011, s.19.

gün yüzüne çıkardığı ve sunduğu verileri incelemek, Kur'an'da, eski toplumlar ile ilgili verilen mesajların anlaşılmasına önemli bir katkı sunabilir.

Arkeoloji bilimi, tarih öncesi dönemlerden başlayarak modern çağa kadar insanlığın geçirdiği süreçleri tüm detaylarıyla inceler.²² Yazı öncesi dönemler söz konusu olduğunda ise sadece arkeolojik kazı ve tetkiklerin sonuçları bize bilgiler sunarken, yazının kullanımı ile birlikte yazılı metinler de önemli bir bilgi kaynağı olarak değerlendirilmektedir. Bu metinler, geçmişte güncel olayları kayıt altına alabildiği gibi, mektuplar, fermanlar veya mitolojik/dini metinler de olabilir. Arkeoloji disiplininin kapsamı ve ilgi alanları, ilişkili olduğu diğer bilimler ve buluntuları göz önüne aldığımızda insanlık/uygarlık tarihi ile arkeolojik veriler arasında güçlü bir ilişkinin varlığından bahsedebiliriz. Arkeoloji bilimi Eski Çağ ve modern dönem öncesi toplumlarının, nerede ve nasıl yaşadıkları, ne yedikleri, ne giydikleri, neye inandıkları gibi sorulara cevap arar. Kısacası, ürettikleri bilim, kültür, sanat, inanç, uygarlık ve medeniyetin kodlarını çözmeye çalışır.²³ Bu toplumlar tarafından yapılmış toprak üstünde, toprak altında veya su altında bulunan, gözle görülen, elle tutulan her somut eseri dikkatle ve titizlikle ortaya çıkaran, bunları inceleyen, açıklayan ve yorumlayan ve bu doğrultuda eski insanların nasıl yaşadığını ortaya koyan arkeoloji bilimidir. Günümüzde de eski yazılı belgeler ile arkeolojik veri olarak mimarî buluntular, seramik, taş, metal ve organik (insan ve hayvan kemikleri ile karbonize tohumlar) bulgular sayesinde medeniyet tarihi hakkında birçok önemli bilgilere ulaşılmaktadır.

Arkeoloji bilimine baktığımızda Kutsal Kitap Arkeolojisi (Biblical/Tevrat Arkeolojisi ve İncil Arkeolojisi), bir araştırma dalı olarak karşımıza çıkarken "Kur'an Arkeolojisi" gibi bir çalışma alanı bulunmamaktadır. Kur'an, indiği günden bu yana müntesiplerini olumlu etkilemiş, onlar da bir kültür ve medeniyet ortaya çıkarmışlardır. Buna dayalı olarak Lisans programlarında İslâm Sanatları ve Tarihi, İslâm Arkeolojisi ve Türk İslâm Arkeolojisi adı altında bölümler ihdas edilmiştir. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, kurmuş olduğu "Türk-İslâm Arkeolojisi" bölümü ile literatürde bir yer açmış olsa da sadece Türk-İslâm Medeniyetine ait kültür varlıklarının korunması ve yaşatılmasını hedeflemekte, ancak bizim öngördüğümüz şekilde Kur'an öncesi dönemlerdeki verilerle arkeoloji disiplini bir araya getirmeyi hedeflememektedir.

Ayrıca, "Kur'an ve Arkeoloji" ile ilgili ele alınmış ve aşağıda değineceğimiz az sayıda makale ve kitap çalışmalarına baktığımızda ise sadece arkeolojiyi dışarıdan değerlendiren bir yaklaşım biçiminin sergilendiği görülmektedir. Yapılan bu tarz çalışmalara, tarih ilmi perspektifinde, Kur'an üzerine yapılmış yorumlar demek daha doğru olacaktır. Çünkü Kur'an'ın, bir disiplin olarak arkeolojiyle bağının kurulabilmesi, ancak arkeolojik veri ve delillere dayandırılmasıyla mümkün olacaktır. Ayrıca Kur'an arkeolojisi gibi bir alanın oluşmamış olması, yazılı belgeler ve arkeolojik buluntuları, sadece Tevrat ve İncil doğrultusunda dini boyutuyla ele alanların yorumlarına terk etmiştir.²⁴ Bu verilerin Kur'an'da karşılığı olduğu halde, sadece Tevrat ve İncil'in sunduğu bilgiler ışığında değerlendirilip yorumlanması, insanlığa ait ortak geçmişin tek taraflı bir şekilde yorumlanması ve bilgiye dönüştürülme riskini de beraberinde taşımaktadır. Çünkü eski yazılı belgeler ve arkeolojik verilerin, sadece Kur'an müntesibi olmayan bilim adamları tarafından değerlendirilmesi, bunların tek taraflı bir şekilde yorumlanması ve bilgiye dönüştürülmesi demektir.²⁵

²² Özdoğan, *a.g.e.*, s.53.

²³ Jane McIntosh, *Arkeoloji*, (çev. Yaprak Eran), TÜBİTAK Yay., Ankara 1999, s. 16.

²⁴ Madrigal, Marc, *Mısır'dan Çıkış ve Arkeoloji*, Kutsal Kitap ve Arkeoloji Yay., 2014, s.2-22.

²⁵ Madrigal, *a.g.e.*, s. 2-22.

Bizim amacımız ise Kur'an dışı bilgi ve belgelerdeki verilerin (hadisler, taş tabletler, papiruslar, mitolojik/dini metinler, yazılı metinler, mekânlar, vb.) yardımıyla ilgili âyetlerin yeniden ele alınarak benzerlik ve karşıtlıklar üzerinden Kur'an'ın insanlık tarihi ve dış dünyayla ilişkisini mevcut deliller üzerinden ortaya koymaktır. Örneğin, Nuh'un gemisinin karaya oturduğu yer neresidir? Ahkaf, Ashab-ı Kehf ve Medyen'in mekânları neresidir? Bununla birlikte Başta Hz. Âdem (a.s.) olmak üzere Kur'an'da bahsi geçen Hz. Nuh (a.s.), Hz. Musa (a.s.), Hz. İsa (a.s.), Hz. Süleyman (a.s.), Hz. Davud (a.s.), Hz. İbrahim (as.) gibi diğer peygamberler nerelerde doğup yaşamışlardır? Bunların kayıtları yok mudur? Bu peygamberlere tanık olan insanlar hiçbir kayıt, resim, nesne/eşya vb. bir şey bırakmadılar mı? Diğer tarihi şahsiyetler ve hükümdarlar ya da çok önemli olaylarla ilgili kayıt tutan insanlar, muhtemelen peygamberler ve onların dönemlerinde meydana gelmiş önemli olaylarla ilgili de kayıtlar tutmuş olabilirler. Bunlar, arkeolojik çalışmalar kapsamında tespit edilmiş mi? Edilmiş ise söz konusu arkeolojik bulguların hangi kodlar üzerinden yorumlandığını ortaya koymak önemli bir çalışma olacaktır.

Kur'an'da araştırılması ve keşfedilmesi istenen geçmişe yönelik sorulacak sorulara somut bir cevap bulabilmek için tarih ve coğrafya ilminin yanında arkeoloji ilmine de ihtiyaç olduğu kanaatindeyiz. Bu anlamda "Kur'an Arkeolojisi" ifadesi ile Kur'an öncesi dönemleri Arkeoloji disiplininin yardımıyla araştırarak, ilgili âyetler bağlamında yeni bir Kur'an'ı anlama faaliyetini kastediyoruz. Bu anlama faaliyeti için söz konusu ifadenin de daha uyum olduğunu düşünerek şu şekilde tanımlamak mümkündür. "Kur'an Arkeolojisi", insanlık tarihinin en başından beri Kur'an'da ifadesini bulan eski kavimleri, peygamberlerin kavimleriyle olan ilişkisinde ortaya çıkan olaylar (kıssalar) ve sonuçlarını, diğer haberleri, tarihî şahsiyetleri, yer ve mekânları, Kur'an'ı esas alarak arkeolojik yazılı belge ve buluntular ışığında yeniden inceleyen çalışma alanı ve yöntemidir. Özellikle arkeoloji çalışmaları sonucu elde edilen verilerin, Kur'an'daki söz konusu verilerle örtüşen noktalarını tespit etmek ve bu noktada somut deliller oluşturmak, bu yöntemin en önemli boyutunu teşkil etmektedir.

Kur'an âyetlerinin önemli bir bölümünü teşkil eden ve zikri geçen geçmiş kavimlerin kimler olduğu; yaşadıkları zaman dilimleri, bölgeler ve o bölgelerde bıraktıkları izler üzerinden yaşam biçimleri ve felsefelerinin Kur'an mesajıyla olan ilişkisini kurmak, Kur'an'ın "Yeryüzünü dolaşmazlar ve görmezler mi?" ifadesinin bir gereği olarak, konunun önemini ortaya koymaktadır. Bu noktada araştırmanın konusu ve kapsamı ise Kur'an'ın haber verdiği geçmiş dönem, olay, yer, mekân, şahıs ve topluluklara ait ve Kur'an ile örtüşen arkeolojik çalışmalara dayalı bilgi, belge, buluntu, kalıntı ve eserlerdir.

Burada şu hususu belirtmekte fayda vardır. Batı dünyasında 18. yüzyılla birlikte ortaya çıkan aydınlanma felsefesi ve buna paralel olarak meydana gelen bilimsel gelişmeler ışığında Batı felsefesi ile Kitab-ı Mukaddes yorumu alanında yaşananlar, Kitab-ı Mukaddes'e yönelik bazı problemler üretmiştir.

"Kitab-ı Mukaddes'e, akıl dışı ve tarih dışı unsurlar içerdiği yönündeki eleştiriler, Yahudi ve Hıristiyanları harekete geçirmiş, Kitab-ı Mukaddes'i ve içeriğini savunmak ve bilime ters düşmediğini ispat etmek amacıyla, Yakın Doğu'daki çeşitli merkezlerde kazı çalışmaları başlatarak bunu ispat etmeye çalışmışlardır. Bu durum, bir nevi arkeoloji biliminin temellerinin atılmasına neden olmuştur. Arkeoloji biliminin ilk dönemlerde 'papaz mesleği' olarak anılmasının nedeni de budur".²⁶

²⁶ Demir, a.g.m., s.113.

Kur'an-ı Kerim için böyle bir durum söz konusu değildir. Çünkü ne Kur'an, Kitab-ı Mukaddes'in geçirdiği sürece benzer bir süreçten geçmiştir ne de bu araştırmada öngördüğümüz yöntemin amacı Kur'an'ın doğrularını test etmektir.

Dikkat edilmesi gereken başka bir husus ise bilimsel verilerden faydalanılırken yöntemsel bir hatanın yol açacağı problemlere mahal vermemektir. Yani, bilimsel verilerin esas alınıp Kur'an'daki bilgilerin onlara göre yorumlanması yerine eğer bilimsel veriler somut bir kanıt teşkil ediyorsa, Kur'an verilerinin esas alınarak onların yorumlanma yoluna gidilmesi doğru olanıdır. Ancak bu noktada şimdiye kadar yapılanlar, tarihsel çalışmalar çerçevesinde derlenen bilgiler üzerine inşa edilmiş yorumlardan öte bir anlam ifade etmemektedir.

Diğer bir husus ise Kur'an'da sunulan bilgiler hakikat iken, Arkeoloji ve Antropoloji biliminin elde ettiği bulguların, ilahî veya dinî bir temele göre değil insan zihninin ürettiği olgulara dayanmasıdır. Ayrıca Arkeoloji bilimi ile uğraşan kişinin niteliği ve Arkeoloji biliminin temel dinamikleri önem kazandığı gibi onların ürettiği verilerin de sorgulanması gerekmektedir. Bu durumda, Kur'an'ın bahsettiği hakikatten haberi olan Arkeologların bu işin üzerine eğilmeleri büyük bir önem arz etmektedir. Bu alanda Müslüman bilim adamları yeterince sahada olmadığı gibi, onlar tarafından gerekli inceleme ve çalışmalar da yapılamamıştır. Arkeoloji ve Antropolojinin sunduğu verileri ortaya koyanlar ise genellikle Kur'an'da bahsedilen hakikatten haberi olmayan ve dolayısıyla Kur'an'ın bu konudaki ifadelerini dikkate almadan, yorum ve değerlendirme yapan bilim insanları olmuştur.

AMAÇ VE HEDEFLERİ AÇISINDAN KUR'AN ARKEOLOJİSİ

En temel amaç, Kur'an tefsir ilmi ile arkeolojiyi bir araya getirmektir. Bir taraftan Kur'an'ın farklı disiplinlere, bilimsel çalışmalara temel teşkil eden yönünü ve zenginliğini, diğer taraftan da somut bilgiler üzerinden insanlık tarihine ışık tutan arkeoloji biliminin, ilgili Kur'an âyetlerini anlamadaki rolünü ortaya koymaktır.

Kur'an, hidâyet için gönderilmiş bir kitaptır. Birçok âyette bu husus özellikle dile getirilmektedir.²⁷ Kur'an, hidâyetin parametrelerini ortaya koyarken, eski topluluklara gönderilen peygamberler tarafından yapılan ilahî davete karşılık, onların tavır alışlarını ve birbirleriyle olan ilişkilerini ve akıbetlerini nazara vermektedir.²⁸ Bu doğrultuda eski toplumların helak olma veya çöküşlerinin sebeplerini aktararak, insanlığın tekâmülü açısından kâinatta cari olan toplumsal ve sosyal yasalara riâyet etmenin önemini vurgulamaktadır. Dolayısıyla Kur'an, bahsi geçen toplumların yaşam yerlerini ve geride kalan izlerini birer ibret vesilesi olarak gezilip görülmesini ve incelenmesini istemektedir. Modern arkeoloji, 20. yüzyılla birlikte artık sadece tarihi eserleri bulmak değil, onlardan bilgi edinme yoluna giden bir bilim olmuştur.²⁹ Modern arkeoloji sayesinde Kur'an'ın "Yeryüzünü dolaşın" ifadesi ile geçmiş toplulukların akıbeti üzerinden vermek istediği mesajının daha net ve somut verilere dayanılarak ortaya konulması, büyük bir önem arz etmektedir. Ortaya çıkacak bu yeni veriler bize, geleceğe doğru sağlam adımlar atma imkânı sunabilir.³⁰

Günümüzde Kur'an metnini okuyan her kişi, Kur'an'da bahsi geçen tarihsel kişi, kavim ve topluluklarla ilgili birtakım bilgiler edinir. Bu bilgiler, Allah'ın kelamı olması hasebiyle "kendinden kanıt-

²⁷ Bahattin Dartma, "Kur'an-ı Kerim'in Işığında Arkeoloji, Kur'an Mesajı", *İlmi Araştırmalar Dergisi*, 1998, c.2, sayı:10-11-12, s.114.

²⁸ Kayacan, Murat, *Kur'an'da Peygamberlere Karşı Tavırlar ve Sonuçları*, Ekin Yay., 3. bsk., Bursa 2016, s.39.

²⁹ Cevat Başaran, *Arkeolojiye Giriş I*, 1998.

³⁰ Kayacan, a.g.e., s. 39.

lı/zorunlu kanıt” teşkil etmenin ötesinde, meseleye dışarıdan bakanlar açısından, gerçek bilgiler midir? Anlatılanlar temsilî mi? Örneğin günümüzde Kur’an kıssalarının, gerçekleşen tarihî olaylar olup olmadığı noktasında az da olsa bir tartışma söz konusudur.³¹ Bunların gerçek olaylar olup olmadığı ile ilgili yapılan bilimsel çalışmaların yanında, bunu test etmenin başka bir yolu arkeolojik delillerden yararlanmaktır. Örneğin, Kur’an’da anlatılan topluluklara ait her hangi bir ize, eşyaya ait arkeolojik bir delilin bulunması, kıssaların kurgusal veya temsili olduğu iddialarının temelsizliğini, bilimsel bir söylem olmadığını ortaya koyacaktır. Böylece Kur’an’da anlatılan kıssaların ve olayların tarihte fiilen yaşanmamış olduğuna dair söylemler, tarihi ve arkeolojik verilerle de çürütülmüş olacaktır.

Kur’an bazı tarihî olay, şahıs ve topluluklardan bahsediyorsa, elbette bu konuyla ilgili Kur’an dışı tarihi dokümanlar ve belgeler incelenerek doğrulukları anlaşılabilir. Özellikle bu konuda eski metinler ve arkeolojik verilerin sunduğu envanteri incelemek son derece önemlidir. Ancak, söz konusu envanteri ortaya koyanların çoğunun, Kur’an müntesibi ve sempatizanı olanların aksine, Hıristiyan, Yahudi veya dinî inançları takip etmeyen kişiler (ateist, materyalist, deist vb.) oldukları görülmektedir. Bu kişilerin söylemleri Kur’an’ın sunduğu temel tarihî söylemleri teyit ediyorsa, bu durum Kur’an’ın bize güvenilir bir tarih portresi sunduğuna işaret eden haricî bir bilgidir. Bundan dolayı söz konusu kişiler tarafından açığa çıkarılan ve yorumlanan belgeler, keşifler, eserler hafife alınmaz ve göz ardı edilemez. Fakat eski yazılı belgeler ve arkeolojik verilerin, sadece Kur’an müntesibi olmayan bilim adamları tarafından değerlendirilmesi, bunların tek taraflı bir şekilde yorumlanma ve bilgiye dönüştürülme riskini de beraberinde taşımaktadır.

Genellikle Kutsal Kitap Arkeolojisi ile uğraşanların, ulaştıkları veya elde ettikleri belge ve eserleri, Kur’an’da karşılığı olduğu halde, sadece Tevrat’ın sunduğu bilgiler ışığında değerlendirildiği görülmektedir.³² Kur’an’ın bu yönden ihmal edildiği bir gerçektir. Kısacası Kur’an âyetlerinde dile getirilen “*Yeryüzünü gezip dolaşmazlar mı ki?...*”³³ ve “*Önceki nesillerin yerleşim bölgelerinde dolaşanlar, onları yok edişimizden ders almazlar mı? Bunda akıl sahipleri için işaretler ve belgeler vardır*”³⁴ vb. hususların dış dünyadaki karşılığının iyice araştırılması, önem arz eden bir konudur. Dolayısıyla arkeolojik çalışmalarda elde edilen verilerle, Kur’an’ın sunduğu verilerin eşleşmesine ihtiyaç olduğu kanaatindeyiz.

Müslümanların ihmal ettiği çalışma alanlarının başında arkeoloji gelmektedir. Araştırma çerçevesinde Kur’an’ın ilgili âyetlerinin arkeolojik araştırmalarının yapılmasından sonra, Kur’an ve Arkeoloji disiplininin kurulmasına yönelik adımlar atılabilir. Böyle bir disiplinin kurulmasının ve kabul görmesinin zorluğunun bilincindeyiz ancak bundan sonra belki Kur’an Arkeolojisi bilim dalı olarak adlandırılacak bir disiplin tesis edilebilir. Bu adım ile ilgili Kur’an âyetlerini dışarıdan bir okumayla elde edilecek veriler üzerinden tefsir etmekle Kur’an’ı anlama noktasında farklı bir metot oluşturulabilir. Böylece, Kur’an’da işaret edilen arkeolojik yazılı metin ve diğer kalıntılar, Kutsal Kitap arkeolojisi çerçevesinde yorumlanmak yerine “Kur’an Arkeolojisi” çerçevesinde yorumlanacaktır.

Başka bir husus, Arkeolog ve aynı zaman Sümerolog olan Muazzez İlmiye Çığ başta olmak üzere ondan etkilenen bazı kimseler, İslâm ve onun ötesinde Yahudilik ve Hristiyanlığın kökenlerinin de Sü-

³¹ İdris Şengül, *Kur’an Kıssaları Üzerine*, Nil Yay., İstanbul 1994; Şehmus Demir, *Mitoloji Kur’an Kıssaları ve Tarihi Gerçeklik*, Beyan Yay., İstanbul, 2003, 73; Şehmus Demir, “Kitab-ı Mukaddes’i Mitolojik Unsurlardan Arındırma Çabası ve Kur’an Kıssalarının Tarihi Gerçekliği”, *İslami İlimler Dergisi*, 2014, c. 9, sayı:1, ss. 108-110.

³² Madrigal, *a.g.e.*, 2014.

³³ Yusuf, 12/109; Fatır, 35/44; Mü’min, 40/21; Muhammed, 47/10.

³⁴ Tâhâ, 20/128.

mer mitolojisine dayandığını iddia etmektedirler. Bu iddialara yönelik çalışmalarda³⁵ Sümerlerin kültüründen, inanış ve efsanelerinden Tevrat, İncil ve Kur'an'a geçen etkiler olduğu, Sümerlerin kurdukları çok tanrılı dinlerin, yavaş yavaş tek tanrılı dinlere dönüşerek bugünkü hallerini aldıkları ileri sürülmektedir. Örneğin, "Kur'an'ın oluşmasında Mezopotamya'da tarih boyunca ortaya çıkan bütün örf, âdet ve dinlerin etkisi çok büyüktür" denilmekte ve Tevrat, İncil ve Kur'an'daki zina cezalarının Hammurabi kanunlarından oluşmuş cezalar olduğu savunulmaktadır. Ayrıca, "Bugün var olan Kutsal Kitaplar, eski örf ve âdetlerin, mitolojilerin bir biçimiyle devamıdır ve onların ilâhî bir yanı yoktur, Peygamberlerse sadece kendi dönemlerinin önemli isimleridir. Kur'an'ın da eski kalıntılar üzerinde kurulduğu ve olağanüstü bir kitap olmadığı; o dönemde düzgün bir Arapça'ya sahip olan birinin benzer bir şey ortaya koyabileceği" iddia edilerek, mesele bilimsellikten uzak basit bir tartışma zeminine çekilmektedir.³⁶

Oysa Kur'an, insanlık tarihi ile ilgili derinlemesine yoğun bir bilgi vermektedir. Her ne kadar bu bilgilerin aktarımındaki amaç, tarihî bilgi vermek olmasa da insanlığın kökleri ve süreç içerisinde meydana getirilen medeniyetin katmanları hakkında değerli bilgiler ihtiva etmektedir. Kur'an'da, genel hatlarıyla bahsedilen eski toplumların yaşayış biçimleri ve geride bıraktıkları eserleri, arkeoloji biliminin yaptığı keşifler ve elde ettiği veriler doğrultusunda ele almak ve onları yeniden yorumlamak, Kur'an tefsirinde, ilgili âyetlerin kapalı kalan kısımlarının bilimsel bir yöntem ve somut bilgilerle açıklanması noktasında yeni boyutlar ortaya konabilir. Böylelikle "Kur'an Arkeolojisi" olarak temellendirmeye çalıştığımız bu yeni yaklaşım metodu Kur'an'ın, geçmişe dair sunduğu önemli bilgilerin, insanlık tarihi ile ilişkisini daha net bir şekilde belirlememize imkân sunabilir.

ÖZGÜN DEĞER AÇISINDAN KUR'AN ARKEOLOJİSİ

Önerilen yöntem, insanlığın geçmişiyle ilgili haberler veren Kur'an'ın ilgili âyetlerini ve arkeolojik verileri bir araya getirmeye yönelik disiplinler arası bir çalışmayı öngörmektedir.

Birincisi, Kur'an'da bahsi geçen eski kavimler ve onların bıraktığı kalıntıların arkeolojik açıdan incelenmesi ve anlaşılması hususunu göz önüne aldığımızda, araştırmanın yöntemi ve seyri bizleri direkt olarak arkeoloji hatta antropoloji ve mitoloji bilimine yönlendirmektedir. Konu ile ilgili yapılmış az sayıda çalışmanın aksine bu araştırma önerisi, tarihî metotla yapılmış ve yapılacak çalışmalardan öte, hem bilimsel yazılı metinlere ve yazıtlara hem de arkeolojik kazı sonucu elde edilmiş yazılı, görsel bulgu ve kanıtlara dayalı bir ispat çalışması olarak öngörülmektedir.

İkincisi, arkeoloji biliminin sunduğu bilgi ve kanıtların, Kur'an'ın anlaşılmasındaki rolünün ortaya konulmasıyla da yeni bir alan çalışması bilim insanlarının dikkatine sunulmuş olacaktır. Arkeoloji disiplini ile iş birliğine gidilmesi, bundan sonraki süreçlerde Kur'an'la ilgili diğer disiplinler arası çalışmalara da örnek teşkil edebilir. Kur'an literatüründe geçmiş toplumların tarihi ile ilgili kayda değer çalışmalar mevcuttur. Ancak Kur'an'ın sunduğu bilgiler, somut arkeolojik delillerle temellendirilmemiş veya ispatlanma yoluna gidilmemiştir. Kur'an ve arkeoloji başlığı altında yapılan çalışmalara baktığımızda, genel olarak sadece Kur'an âyetlerine dayalı ve tarih ilmi metotlarıyla yapılan çalışmalar olduğunu görürüz. Kısacası, aşağıda da değineceğimiz üzere, Kur'an âyetlerinin sunduğu bilgilerden oluşmuş ön kabullerden hareket edilerek yapılmış çalışmalardır. Elbette Kur'an'da geçen bilgiler hakikattir, ancak Kur'an'da

³⁵ Muazzez İlmiye Çığ, *Kur'an İncil ve Tevrat'ın Sümer'deki Kökeni*, Analiz Yay., İstanbul 1995; Arif Tekin, *Kur'an'ın Kökeni*, Berfin Yayınları, İstanbul 2000; Arif Tekin, *Sümerlerden İslâm'a Kutsal Kitaplar ve Dinler*, Berfin Yay., İstanbul 2005.

³⁶ Ahmet Özdemir, "Kur'an'ın Sümerlerde Kökeni mi yoksa Sümerlerde Tevhit İzleri mi?", *Journal of Social And Humanities Sciences Research*, 2017, volume: 4, issue: 12, 2017, pp. 858-866.

geçmiş topluluklarla ilgili verilen bilgilerle genel bir tablo çizilmektedir. Yüce Allah, tablonun detaylarındaki mesajların keşfini insan aklının ve zihninin harekete geçmesine bağlamış ve bu konuda ne yapılması gerektiği konusunda ilgili âyetler yukarıda zikredilmişti. Dolayısıyla burada hedeflenen husus, yazılı metin ve arkeolojik buluntulara dayalı, Kur'an'ın ilgili âyetlerini anlamada yeni bir yaklaşım metodunu geliştirmektir.

Üçüncüsü, bu doğrultuda yapılacak özgün çalışmalarla, "Kur'an Arkeolojisi" adıyla yeni bir alt bilim dalının oluşmasına katkıda bulunmak, çalışmanın en temel önerisidir. Çünkü tarih öncesi dönemleri araştıran arkeolojiye baktığımızda, özellikle modern arkeolojiyle birlikte, arkeolojinin farklı disiplinlerle işbirliğine gittiğini ve böylece birçok alt bilim dalının oluştuğunu görüyoruz. Bunlar sırasıyla; Klasik Arkeoloji, Prehistorya ve Ön Asya Arkeolojisi, Mısır Arkeolojisi, Tevrat Arkeolojisi, Ortaçağ Arkeolojisi, Afrika Arkeolojisi, Amerika Arkeolojisi, Avrupa Arkeolojisi, Avustralya Arkeolojisi'dir.

Arkeolojinin ilişkide olduğu disiplinler ise şunlardır: Arkeoastronomi (antik yapıların gökyüzüyle olan ilişkilerini inceleyerek yeryüzünü ve gök olaylarını analiz eden bilim dalı). Arkeobotanik (toprak parçalarının batıp, içindeki kömürleşmiş bitki artıklarının su yüzüne çıkması), arkeometri (kimyasal analizlerle yapıların incelenmesini sağlayan bilim dalı). Arkeozooloji (arkeolojik kazılardan ele geçen hayvan kemiklerini inceleyip irdelleyen ve bu yolla yörenin geçmişteki direyini (hayvan toplulukları) saptayan bilim dalı). Savaş alanları arkeolojisi (hem sınırları, askerî sayıları, savaş düzeni yazılı kayıtlarda bulunan hem de çatışmanın gerçekleştiği alandaki mevcut maddî kanıtları inceleyen bilim dalı). Etnoarkeoloji (günümüzde kullanım gören geleneksel aletlerin yapımı, kullanımı gibi ya da geleneksel mimarî geleneklerin anlaşılması, evlerin nasıl yapıldığından, nasıl terk edildiğine, terk edildikten sonra görülen sürece kadar çok çeşitli araştırma konuları olan bir alt disiplindir). Deneysel arkeoloji (geçmişteki olayları yineleyerek ya da benzerini meydana getirerek geçmişin aydınlanmasını sağlamaya çalışan araştırma yöntemini kullanan bilim dalı). Endüstriyel arkeoloji (çeşitli nedenlerle işleyemez duruma gelen endüstri binalarının, donanımın, üretim biçimlerinin ele alındığı bir disiplin). Osteoloji (kemikler, iskelet öğeleri, diş, morfoloji, işlev, hastalık, patoloji, kemikleşme süreci (kıkırdaklı yapılardan itibaren), kemiklerin direnci ve sertliği (biyofizik), gibi konularda detaylı çalışır. Genellikle bilim adamları tarafından insan cesetleri üzerinde biyokültürel bağlamda yaş, ölüm, cinsiyet, gelişme ve olgunlaşma konularında araştırma yapan bilim dalı). Filoloji (dillerin yapısını, tarihî gelişimini ve birbirleri ile ilişkilerini inceleyen bilim dalı). Epigrafi (yazıt bilimi: Bir çeşit yazı çözme işi ile ilgili bilim dalı). Nüvizmatik (geçmişteki toplumların kullandıkları paralar ve özelliklerini inceleyen bilim dalı) ve antropoloji bilimidir. Bu kadar çok farklı disiplinlerle ilişkili ve geniş bir altyapıya sahip olan arkeoloji bilimi Kur'an ile bir araya getirilebilir. Başta arkeoloji olmak üzere tarih ve antropoloji de Kutsal Kitaplarda (Tevrat ve İncil) olduğu gibi, Kur'an'ın yorumuna daha iyi katkı sağlayabilir.

Dördüncüsü, Arkeoloji bilimi, ortaya çıkarılan eserlerin önemini ve anlamını saptama konusunda yoruma bağlı bir alandır ve bilim insanlarının yöntem hataları ve sübjektif yaklaşımları alana ilişkin yorumlarını etkiler. Ancak vahye inananlar açısından kesin bir bilgi kaynağını teşkil eden Kur'an'ın referansları doğrultusunda arkeolojik verilerin yeniden ele alınması, arkeoloji bilimi açısından da sağlıklı sonuçların elde edilmesini sağlayacaktır. Bu durum, Kur'an tefsiri açısından bilime önemli bir katkı sunacağı gibi Kur'an'da bahsi geçen arkeolojik unsurların araştırılıp değerlendirilmesi, arkeolojik bilginin gelişmesine de katkı sağlayacaktır. Kur'an ile arkeoloji disiplinine dayalı yapılacak çalışmalar, hem Kur'an'ın ilgili âyetlerini daha eksiksiz bir şekilde anlamı imkânı sağlayabilir hem de arkeolojik bilginin doğruluğunun saptanmasında büyük bir rolü olabilir. Diğer Kutsal Kitaplarda da insanlık tarihine ışık

tutan ortak bilgiler bulunmaktadır ve bunların ilâhîyat dışı bir alan tarafından kısmen de olsa onaylanıyor olması önemlidir.

LİTERATÜR AÇISINDAN KUR'AN ARKEOLOJİSİ

Konu ile ilgili literatüre baktığımızda, çok fazla geniş olmamakla birlikte birincisi, *Kur'an ve Arkeoloji*; ikincisi, *Kur'an ve Kutsal Kitap*; üçüncüsü ise *Kutsal Kitap Arkeolojisi* şeklinde üç farklı kapsamda değerlendirebileceğimiz çalışmalar söz konusudur.

KUR'AN VE ARKEOLOJİ KAPSAMINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

Arap İslâm âlemine baktığımızda daha çok “Kur'an Atlası” şeklinde yapılan çalışmalardan bahsetmek mümkündür. Örneğin, Şevki Ebû Halil'in kaleme aldığı “Kur'an Atlası” isimli eserinde Kur'an'da geçen şahıs, yer ve bazı kavramlar üzerinde durmaktadır. Kur'an okuyucuları ve araştırmacılarına, bazı âyetlerde anlatılan olayların nerede geçtiği ve nasıl cereyan ettiği vb. hususlarda haritalar ve resimlerle kısa bilgiler sunulmaktadır. Böylece Kur'an'da bahsi geçen eski coğrafi alanlar ve boyutları, âyetlerin işareti ettiği yerlerin hangi bölgeler olduğu haritalar üzerinde gösterilmektedir.³⁷

Kur'an'da bahsi geçen eski kavim ve toplulukların Arap Yarımadası ve Mezopotamya bölgesinde yaşayan halklar olarak ekseriyetle Arap olmaları açısından İslâm'ın gelişinden önceki dönem itibariyle tarihlerinin bilinmesi, çalışmamız açısından büyük önem arz etmektedir. Bu alanda yazılmış en önemli eserlerden biri de Cevad Ali tarafından telif edilen “*el-Mufassal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*” isimli eserdir. Yazar, ortaya koyduğu çalışmalarının kaynağı olarak şunları zikretmektedir. 1-Yazıtlar ve yazıtlar, 2-Tevrat, Talmud ve diğer İbranice kitaplar, 3-Yunanca, Latince ve Süryanice vb. kitaplar, 4-Diğer Arap ve İslâmî kaynaklar.³⁸ Ancak bu eser, yazarın kaynaklarla buluşması noktasında birçok eleştiri olsa da araştırma noktasında önemli bir boşluğu dolduracak nitelikte bir çalışmadır. Özellikle önceki dönemlere ait yazıt ve yazılara başvurması ve onları kaynak göstermesi, Kur'an toplulukları tarihinin tespiti açısından önemli bir olaydır.

Benzer bir çalışma ise Seyyid Süleyman ve Muzaferüddin en-Nedvî tarafından ele alınmış, “Kur'an Coğrafyası, Kavimler ve Yaşadıkları Yerler” isimli eserdir. Kur'ân-ı Kerîm'de doğrudan veya dolaylı olarak bahsedilen yer, kavim ve toplumların coğrafi tarihi üzerine kapsamlı bir çalışma sayılabilecek bu eserde, yine Seyyid Süleyman en-Nedvî'nin “Arzû'l-Kur'ân” adlı Urduca kitabı esas alınmıştır. Kadîm tarih çalışmalarının en zor yanı, zaman dilimlerinin ve isimlerinin tespitidir. Bu zorluğun üstesinden gelmek için öncelikle eski çağların oldukça kifâyetsiz kaynaklarından Arabistan'daki farklı kabile ve halkların yaşadığı dönemler tespit edilmeye çalışılmıştır. Konuyla ilgili ayrıntıların ya hiç ya da çok az bulunduğu Eski Ahit, tarih belirtmeyen Arap rivâyetleri ve bazı Arap krallarının ölüm ve fetih tarihlerini bildiren kitâbe ve âbideler çalışmada başvurulan belgelerdir. Kitapta Arabistan coğrafyası, göçebe toplumlar ve yerleşik toplumlar adıyla üç bölüm yer almaktadır. Alt başlıklar, “Nuh Tufanından Sonra İnsan oğlu”, “Sâmilerin Asıl Yurdu ve Göçleri”, “Helâk Edilen Toplumlar”, “Âd, Semûd, Medyen kavimleri ve Peygamberleri” “Cürhümîler”, “Minalılar”, “Lihyânîler”, “Tasm ve Cadîler” olarak geçmektedir.³⁹

³⁷ Ebu Halil, Şevki, *Atlasu'l-Kur'an*, Daru'l-Fikr, Şam 2003.

³⁸ Cevad Ali, *El-Mufassal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut 1994.

³⁹ Seyyid Süleyman en-Nedvî – Muzaferüddin Nedvî, *Kur'an Coğrafyası Kavimler ve Yaşadığı Yerler*, (çev. Abdullah Davudoğlu), İnkılâb Yay., İstanbul 2011.

Bunun dışında özgün sayılabilecek bir çalışma ise Muhammed el-Beyûmî tarafından “*Dirasatu't-Tarihiyye Mine'l-Kur'ani'l-Kerim fi Biladi'l-Arab*” isimli eserdir.⁴⁰ Beş cilt halinde yazılan bu eserin birinci cildinde Kur'an, hadisler ve tefsirlere göre, başlangıçtan Hz. Muhammed (s.a.s.)'e kadar geçen dönem ve Arap memleketleri tarihi açıdan ele alınmaktadır. İkinci ciltte yine Kur'an, hadisler ve tefsirlere göre Irak bölgesi tarihî açıdan ele alınmaktadır. Üçüncü ciltte Mısır, dördüncü ciltte Suriye-Filistin bölgesi, beşinci ciltte ise Siret-i Nebevî ele alınmaktadır.

Türkiye'de ise Ahmet Bedir tarafından hazırlanan, “Tevhidin Yurdu-Kur'an Atlası” isimli eserde Kur'an'da söz edilen geçmiş kavim ve toplulukların, kişilerin yaşadığı yerler ve mekânlar ele alınmıştır. Özellikle Peygamberlerin yaşadıkları yerler, çektikleri eziyet ve sıkıntılarının geçtiği yerler incelenmiş, harita ve resimlerle gösterilmiştir. Kitapta kişi ve mekânların bilgileri fotoğraf ve haritalarla verilmiş, mevzunun Kur'an ile alakalı yönü esas tutularak, tarih vs. kitaplarda anlatılan hususlar ihtimal dâhilinde de olsa çalışmaya kaydedilmiştir. Eserin sonuna konulan tarih kronolojisi ile olay ve şahısların yaşadığı çağlara dikkat çekilerek konunun daha iyi anlaşılması amaçlanmıştır.⁴¹ Murat Kayacan'ın kaleme aldığı, “Kur'an'da Peygamberlere Karşı Tavırlar ve Sonuçları” isimli eserde de vahiy karşıtı insan davranışlarının temel karakteristiği üzerine bir arkeoloji çalışması yapılmıştır. Eser, Kur'an'a muhatap cahiliye toplumundaki peygamber karşıtı tavırlar ile tarihin diğer dönemlerinde ortaya konmuş tavırlar arasındaki benzerlikleri ve söz konusu tavırların sonuçlarını ve arka plandaki felsefeyi ortaya koyan tahlili bir çalışmadır.⁴²

Kur'an ve Arkeoloji bağlamında kayda değer bir kaç çalışma ise Bahattin Dartma tarafından yapılmıştır. Örneğin, “Kur'an-ı Kerim Işığında Arkeoloji” isimli makalede daha çok arkeolojinin ortaya çıkarıldığı sonuçlarla sonraki nesillere Kur'an çerçevesinde verilmesi gereken ruh ve mesaja vurgu yapılmaktadır. Ayrıca arkeolojik eserler öncelikli olarak, geçmişin tahammülü imkânsız acı tecrübelerini tekrar yaşamamak için “hidâyete götürücü birer ibret nişanesi” olarak ele alınmaktadır.⁴³ “Kur'an ve Arkeoloji” adlı bir diğer çalışmada, Kur'an'da geçen bazı peygamberlerin kıssalarındaki hidâyet ve ibret mesajları ele alınırken, eski kavimlere ait arkeolojik bulgular da zikredilerek, Kur'an ile olan benzerlik ve paralellikleri ortaya konulmaktadır.⁴⁴ Dartma, “Arkeolojik Veriler Bağlamında Kur'an Kıssalarının Fiilen Gerçekleşmemiş Hadiseler Olduklarına Dair” makalesinde ise Kur'an ile arkeolojik kalıntıların verdiği bilgiler arasındaki uygunluk ve örtüşen noktaları tespit ederek, bunları Kur'an'da geçen kıssaların tarihte fiilen gerçekleşmiş birer hâdiseler olduklarının göstergesi olarak açıklamaktadır.⁴⁵ “Yazının Keşfi Konusuna Dinî Metin ve Arkeolojik Bulgular Çerçevesinde Yeni Bir Yaklaşım” isimli makalesinde ise “Büyük bir ihtimalle İdrîs (a.s.), bir peygamber olarak Sümerlere gönderilmiş, onlarla aynı dönemde ve aynı topraklar üzerinde yaşamıştır. İlgili kaynakların birbirlerine oldukça benzer ve hatta örtüşecek şekilde sunduğu bilgileri bir araya getirdiğimizde bu sonucu çıkarmak mümkündür. Hâlihazırda elimizde bulunan dinî, tarihî ve arkeolojik verileri birlikte değerlendirdiğimizde yazının icadını, bir peygamber olarak Sümerlere gönderilen İdrîs (a.s.)'in gerçekleştirdiğini ve dolayısıyla kendisine nebîlik misyonu verilen bir kişi tarafından keşfedildiğine göre bunun tevkîfi (yani ilahî kaynaklı) olabileceğini söylemek imkân dâhilinde görünmektedir” diyerek önemli hususlara işaret etmektedir.⁴⁶

⁴⁰ Mehran, Muhammed el-Beyumi, *Dirasatu't-Tarihiyye Mine'l-Kur'ani'l-Kerim fi Biladi'l-Arab*, Beyrut 1980.

⁴¹ Ahmet Bedir, Ahmet, *Tevhidin Yurdu-Kur'an Atlası*, Kaynak Kitaplığı, İstanbul 2009.

⁴² Murat Kayacan, *Kur'an'da Peygamberlere Karşı Tavırlar ve Sonuçları*, Ekin Yay., 3. bsk., Bursa 2016.

⁴³ Bahattin Dartma, “Kur'an-ı Kerim'in Işığında Arkeoloji”, *Kur'an Mesajı: İlmî Araştırmalar Dergisi*, 1998, c.2, sayı: 10-11-12, ss.113-120.

⁴⁴ Bahattin Dartma, *Kur'an ve Arkeoloji*, Pınar Yay., İstanbul 2005.

⁴⁵ Bahattin Dartma, “Arkeolojik Veriler Bağlamında Kur'an Kıssalarının Fiilen Gerçekleşmemiş Hadiseler Olduklarına Dair”, *Journal of Academic Studies*, 2003, c.5, sayı: 18, ss. 163-176.

⁴⁶ Dartma, Bahattin, “Yazının Keşfi Konusuna Dinî Metin ve Arkeolojik Bulgular Çerçevesinde Yeni Bir Yaklaşım”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2009, c.16, sayı: 41, ss.1-15.

KUR'AN-I KERİM VE KİTAB-I MUKADDES KAPSAMINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

Bu kapsamda daha çok makale düzeyinde yapılan az sayıda çalışmalar söz konusudur. Bunlardan biri, “Hz. Süleyman Kıssası'nın Kur'an-ı Kerim ve Kitab-ı Mukaddes'teki Benzer Yönleri ve Tahlili” isimli makaledir.⁴⁷ Yazar, Hz. Süleyman kıssasına dair hususları önce Kur'an-ı Kerim'den sonra Kitab-ı Mukaddes'ten aynı başlıklar altında karşılaştırmalı bir şekilde ele alıp bir tahlile tâbi tutmaktadır. Aynı ilahî kaynaktan beslenmeleri hasebiyle Kur'an-ı Kerim'in, Kitab-ı Mukaddes'te yer alan kıssaların benzerlerini zikretmekle yeni bir din inşa etmediğini ve Hz. Âdem'den itibaren süregelen İslâm'ı ihya ettiğini dile getirmektedir. “Nûh (a.s.)'un Gemisini Demirlediği Yere Dair” adlı makalede ise yine Kur'an ve Tevrat'taki bilgiler karşılaştırılmaktadır.⁴⁸

Bu kapsamda yapılmış diğer çalışmalar ise “Kur'an Kıssalarında Eski Uygarlıklar”, “Kur'an'da Sünnetullah ve Toplumların Çöküş Nedenleri”⁴⁹ ve “İslâm Tarihi Açısından Nuh Tufanı'na Farklı Bir Yaklaşım” adlı makalelerdir. Hüseyin Güneş tarafından ele alınan “İslâm Tarihi Kaynaklarına Göre Nuh Tufanı ve Cudi Dağı” adlı kitap çalışmasında konular Kur'an, tefsirler ve İslâm geleneğinin farklı dönemlerinde hâkim olan düşünce ve tasavvurların etkisinde gelişen İslâm tarihi kaynakları doğrultusunda ele alınmaktadır.⁵⁰ Ancak Kur'an'da bahsi geçen konuların, başta Kur'an âyetleri olmak üzere tefsir külliyyatı, İslâm tarihi kaynaklarının yanında arkeolojik kazı çalışmaları sonucu elde edilmiş bulgu ve belgelere dayandırılırsa daha sağlam bir temele oturmuş olacaktıdır.

KUTSAL KİTAP VE ARKEOLOJİ KAPSAMINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

Bu konuda Madrigal tarafından çeşitli çalışmalar söz konusudur. Birincisi, “İsa ve Arkeoloji” isimli çalışmada, İncil dışı tarihi ve arkeolojik kaynaklarda Hz. İsa, Hz. İsa'nın doğumu, hayatı ve ölümüne ilişkin bir temellendirme ortaya konmaktadır. İkincisi, “Tevrat Döneminde Günlük Hayat” isimli çalışmada ise yine arkeoloji çalışmaları ve verileri esas alınarak o dönemdeki sosyal yapı ve kadınların durumu, adalet sistemi, ticaret hayatı, kölelik ve Tevrat'a dair bazı törensel yasalar ve yazı kültürüne varana dek birçok konu arkeolojiyle temellendiriliyor. Üçüncüsü, “Mısırdan Çıkış ve Arkeoloji” isimli çalışmada yine Mısır'dan çıkış, Firavun ile mücadele, Sina Dağı'nın yeri arkeolojik çalışmalara dayandırılıyor ve yazar bu çalışmayla, tarih ve arkeolojinin özellikle Kutsal Kitabı doğru yorumlamada ne kadar faydalı bir dal olduğunu vurgulamaya çalışmaktadır.⁵¹

Netice olarak, çok önemli bir araştırma alanı olan bu konuda çok az sayıda çalışma söz konusudur. Kur'an'da bahsi geçen arkeolojik hususları, Kur'an dışından bir alan ve yöntemle ele alan herhangi bir çalışmaya rastlamak neredeyse imkânsızdır. Bu konuda Dartma tarafından yapılan çalışmalar, konuyla ilgili çalışmalar olmakla birlikte yeterli değildir. Ancak bizi sevindiren ve en azından doğru yolda olduğumuzu anlamamıza vesile olan “Kur'an ve Medeniyet” isimli Erdoğan Pazarbaşı'nın değerli çalışmasıdır. Yukarıda da değindiğimiz kitapta Sayın Yazar, şunları kaydetmektedir:

⁴⁷ Şemsettin Işık, “Hz. Süleyman Kıssasının Kur'an-ı Kerim ve Kitab-ı Mukaddes'te Benzer Yönleri ve Tahlili”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, c. 8, sayı: ss. 225-243.

⁴⁸ Bahattin Dartma, “Nûh (a.s.)'un Gemisini Demirlediği Yere Dair”, *Kur'an Mesajı: İlmî Araştırmalar Dergisi*, 1999, c.2, sayı: 13,14,15, ss.140-146.

⁴⁹ Abdülbaki Güneş, “Kur'an Kıssalarında Eski Uygarlıklar”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2005, c. 6, sayı: 24, ss.165-182; Abdülbaki Güneş, “Kur'an'da Sünnetullah ve Toplumların Çöküş Nedenleri”, *Din Bilimleri Dergisi*, 2005, c. 5, sayı: 1, ss.61-93.

⁵⁰ Hüseyin Güneş, *İslâm Tarihi Kaynaklarına Göre Nuh Tufanı ve Cudi Dağı*, İlahiyat Yay., Ankara 2014.

⁵¹ Madrigal, Marc, *İsa ve Arkeoloji; Tevrat Döneminde Günlük Hayat; Mısır'dan Çıkış ve Arkeoloji*, Kutsal ve Arkeoloji Yay., İstanbul 2014.

“Kur'an geçmişin araştırılması ve elde edilecek sonuçlardan yararlanılması konusuna, oldukça önem vermektedir. Bu araştırmalardan elde edeceği verilere göre toplum kendisini test etmeli, içinde bulunduğu durumun tespitini yapmalıdır. Bunun sonucu toplumlar, medeniyetlerinin ilerleme veya gerileme nedenlerini öğrenmiş olacaklar ve buna göre de, kendilerine çeki düzen verecek ve medeniyetlerini sağlamlaştıracak hareket tarzları içine gireceklerdir. Çünkü geçmişin anlaşılması, bugünün ve geleceğin de, daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Kur'an'ın tarihî verilerinden çıkardığımız sonuca göre; bir medeniyetin yıkılışı, bir toplumun bütünüyle tarih sahnesinden silinmesi şeklinde olabileceği gibi, toplumun, yaşanan dünyada etkinliğini ve saygınlığını yitirmesi şeklinde de olmaktadır. Bu durumda toplum, kendi medeniyet ve kültürüne yabancılaşmakta, başka toplumların güdümüne girmektedir. Bu durumda toplum, fertlerini değil, medeniyet ve kültürünü kaybetmiş ve olayların akışına yön verme yetkisini, bilim ve tekniğe katkıda bulunma görevini başkalarına devretmiş olmaktadır.”

Bu değerlendirmeleriyle yazar, konunun ve yapılacak çalışmaların önemini iyice belirtmiş olmaktadır. Kur'an perspektifinden medeniyetin doğuşu, gelişimi ve çöküşünü ele alarak yine Kur'an âyetlerinden hareketle eski kavimler/medeniyetlerin araştırılması ve onlar üzerine arkeolojik çalışmaların yapılması gerektiği sonucunu çıkarmaktadır.

■ HİPOTEZLER AÇISINDAN KUR'AN ARKEOLOJİSİ

Araştırma önerisini birinci temel sorusu ve problemi, Kur'an'da bahsi geçen medeniyet, topluluk, şahsiyet, coğrafi bölge ve mekânlar, tarihî yer ve olayların reel dünyadaki karşılığının ne olduğudur? Öncelikle iman eden her bir birey için Kur'an'da sunulan bilgiler, genel anlamda kesinlik arz etmekte ve bunların doğruluğundan şüphe edilmez. Kur'an'da söz konusu bilgiler aktarılırken verilmek istenen mesajın anlaşılması kapsamında yorumlama faaliyetinde bulunan kimse için o bilgiler, Allah'tan geldiğinden “kendinden kanıtlı” doğrulardır. Ancak inanmayan kimse için ise şüphe duyulan ve bilimsel yöntemlerle doğruluğunun tespit edilebilmesi için araştırma nesnesi olan bilgilerdir. Bu bilgiler, dışarıdan bir delille ispatlandığında inanmayanlar açısından da “bilimsellik” ifade eden bir nitelik kazanmış olur.

Bu noktada ilk olarak cevabı aranması gereken temel soru(n)lar şunlardır. Birincisi, vahiy ürünü olan bir metinde yer alan geçmiş ile ilgili bilgilerin, arkeoloji bilimi gibi bilimlerin ortaya çıkardığı somut belge ve buluntular ışığında, yeniden yorumlanması mümkün müdür? İkincisi, Kur'an'da araştırılması istenen eski toplumlar hakkındaki bilgi ile arkeolojik verilerin ne kadar örtüştüğüdür. Bu konudaki arkeolojik veriler hangi kodlar üzerinden yorumlanmakta ve neyi/neleri referans almaktadır. Dolayısıyla arkeoloji biliminin geçmiş ile ilgili yaptığı çalışmalar neticesinde elde edilen bilgiler, Kur'an'da bahsi geçtiği halde, Kur'an'ı onaylar bir tarzda ortaya konulmuş mudur? Üçüncü olarak, Kutsal Kitap Arkeolojisi kapsamında yapılan çalışmalar, büyük bir mesafe kat etmiş durumdadır. Kutsal Kitap Arkeolojisi, Kur'an'da bahsi geçen birçok bilgiyi, Kur'an ile irtibatlandırmadan sadece Tevrat veya İncil'de geçen tarihî bir olay, bir figür ya da onların tarihsel delili olarak kullanmaktadır.⁵² O yüzden Kur'an dışı kaynaklarda Kur'an'ın haber verdiği gerçeklerin neler olduğu bilimsel yöntemlerle ortaya konulması gerekmektedir. Söz konusu soru(n)ların çözümü için daha detaylı olarak göz önünde bulundurulması gereken temel parametreler şunlar olmalıdır:

⁵² Madrigal, a.g.e., a.y.

(a) Kur'an, insanlık tarihine dair bazı bilgiler ve haberler sunuyorsa, bunların dış dünyada bir karşılığı söz konusudur. Bu durumda Kur'an'da bahsi geçen eski devir toplumlarının yaşam koşulları, kültür ve medeniyetleri hakkındaki bilgiler, arkeolojik veriler ışığında yeniden ele alınmalıdır. Çünkü Kur'an onlardan bahsetmekte ancak detaylı bilgi vermemektedir.

(b) Bunlar, Kur'an dışı yazılı metin ve arkeoloji çalışmaları kapsamındaki bilgi, belge, doküman ve eserler üzerinden anlaşılabilir ve kanıtlanabilir. Bunun için öncelikle Kur'an'da bahsi geçen ve aynı zamanda arkeoloji biliminin araştırma konusu kapsamında olan konular, hangi yöntemle ne şekilde yorumlanıp veriye dönüştürüldükleri incelenmelidir. Arkeolojik buluntularla birlikte tarihi vesikalar, dinî ve mitolojik metinler incelenecek ve bunlardan elde edilen ipuçlarıyla Kur'an'ın bildirdikleriyle örtüşen boyutları ortaya konmalıdır.

(c) Kur'an dışı bir kapsamda (Kutsal Kitap Arkeolojisi) yorum yapan arkeologların söylemleri, Kur'an'ın sunduğu olgu ve olayları teyit ediyor olabilir. Kutsal Kitap arkeolojisi çalışmalarının sonuçları ve hatta Tevrat ve İncil'in geçmiş medeniyetlerle ilgili sunduğu veriler de incelenmeli ve bunların Kur'an ile paralellik arz eden yönleri ortaya konmalıdır.

(d) Genel arkeolojik kazı ve keşiflerde ortaya çıkan buluntular, Kur'an'daki bilgilerle örtüşüyor olabilir. Örtüşüyorsa söz konusu bulguların Kur'an ile ilişkisi kurulması gerekmektedir. Bu kapsamda daha çok alan dışı arkeologların yapmış olduğu çalışmaların sonuçları incelenmeli ve bu çalışmalardaki örtüşen noktalar aranmalıdır.

YÖNTEM AÇISINDAN KUR'AN ARKEOLOJİSİ

İnsanlığın ulaştığı bilgi birikimi ve diğer ilim dallarındaki -özellikle teknolojik alanda- gelişmeler, geride bıraktığımız bilim ve düşünce tarihinin aksine, her alanda disiplinler arası çalışmayı gerekli ve zorunlu kılmıştır. Bu anlamda öncelikle, Kur'an'da insanlık tarihi hakkında sunulan bazı bilgi ve haberlerin, Kur'an dışı yazılı metin ve arkeolojik çalışmalar kapsamındaki bilgi, belge, doküman ve eserler üzerinden doğruluğunun somut hale getirilmesi disiplinler arası bir çalışmayı zorunlu hale getirmiştir. Kur'an dışı bir kapsamda yorum yapan arkeologların söylemleri Kur'an'ın sunduğu olgu ve olayları teyit ediyor olması ve arkeolojik kazı ve keşiflerde ortaya çıkan buluntuların Kur'an'daki bilgilerle örtüşmesi böyle bir çalışmayı daha önemli hale getirmiştir. Araştırma soruları doğrultusunda arkeolojik kazılarda ulaşılan bulgu, belge, eser, eski metinler vb. kısacası, bütün arkeolojik çalışmaların ele alınıp Kur'an ile ilişkisinin ortaya konması ve sonuçları üzerinde çalışmalar yapılması günümüzde kaçınılmaz bir hale gelmiştir.

Söz konusu önerilen metod çerçevesinde aştırmalar, nitel yöntemle dayalı olarak gerçekleştirilmelidir. Çünkü nitel yaklaşım ve araştırma bir şeyi nasıl, ne zaman, nerede ve niçin soru(n)larını bütün yönleriyle ele almaya çalışır. Bu yüzden nesnelere, olay ve olguların anlamlarını, kavramlarını, tanımlamalarını, karakteristik yapılarını, metaforlarını, sembollerini ve tasvirlerini ifade eder.⁵³ Öngördüğümüz yöntem kapsamında, Kur'an'da geçen söz konusu veriler Arkeoloji ilmi ile eşleşmeli bir şekilde, belirli bölgelerde belirli bir zaman diliminde yaşamış çeşitli toplum, kavim ve medeniyetlere ait mimarî yapılar, şehirler, kentler, kültürel yapı ve mirasları ve bunların birbirleriyle olan etkileşimlerini incelemek

⁵³ Bruce L. Berg - Howard Lune, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, (çev. Hasan Aydın), Eğitim Yayınevi, 8. bsk., Konya 2015, s. 36.

gerekmektedir. Bu inceleme bize, konu ile ilgili ipuçlarına ulaşmayı ve bu ipuçların analiz ve senteze tabi tutularak bütüncül bir bilginin elde edilmesini sağlayabilir.

Söz konusu yöntem, Kur'an ve arkeolojiye dayalı olacağından bütün bir insanlık tarihi araştırma sürecini oluşturmaktadır. Özellikle Kur'an'ın indiği M.S. 7. yüzyıla kadar geçen dönemlerde yaşayan ve Kur'an'da bahsi geçen toplumlar, aynı zamanda arkeoloji, antropoloji ve mitolojinin konusu olmuşlardır. Bu durum, disiplinler arası çalışmaların önemini ortaya koyduğu gibi Kur'an tefsiri açısından büyük bir özgünlük meydana getirecek potansiyeldedir. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi, şimdiye kadar yapılan çalışmalar tekil birer çalışma olmaktan öteye geçememişlerdir.

Tefsir faaliyeti kapsamında Kur'an'da geçen kavim ve topluluklarla ilgili yapılan çalışmalar, tefsir kitaplarının sayfaları arasında genel bir değerlendirme şeklinde yerlerini almışlardır. Ya da çok azı, Nuh (as)'ın tufanı vb. konular, çeşitli sempozyumlarda tartışılmış veya değişik makalelere konu olmuşlardır. Yapılan değerlendirmelere baktığımızda, arkeolojik ya da antropolojik çalışmalara müracaat edilmeden, Kur'an'ın ilgili âyetlerinden, hadis rivâyetlerinden ya da tarih kitaplarından elde edilen bilgilerle yetinilmektedir. Bir yönüyle doğal bir süreç ve doğal bir sonuç olan bu durum, öngördüğümüz metot ile arkeoloji disiplinin sunduğu imkânlarla daha zengin bir sonuca dönüşebilir.

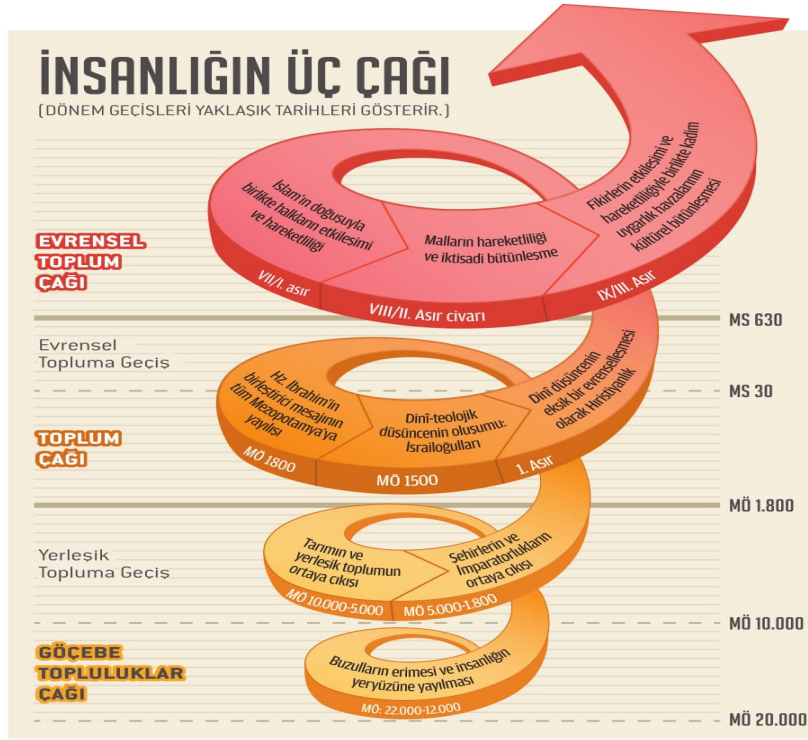
Nitel yönetime dayalı araştırmalarda “ne, nerede, nasıl ve niçin?” sorusunun yanında “ne zaman?” da sorusu büyük bir önem arz etmekte ve zaman olayı bütün yönleriyle ele alınmaya çalışılır. Bu açıdan, özellikle M.Ö. 4 binli yıllardan M.S. 7. yüzyıla kadar geçen süre, söz konusu yöntem kapsamında incelecek zaman dilimini teşkil edebilir. Dünyanın insanoğluna yurt olarak seçilmesi ve dolayısıyla tarihin Hz. Âdem ile başlamasından sonra, Kur'an'da anlatılan ve Arkeoloji bilimine veri olabilecek en somut bilgiler Hz. Nuh ve sonrasındaki dönemle ilgilidir. Nitekim Kur'an'da da Hz. Nuh'tan önce gelen peygamberlerden sadece Hz. Âdem (a.s.) ve Hz. İdris (a.s.)'in ismi geçmekte ve detaylı bir bilgi de verilmemektedir. Onların dönemleriyle ilgili tarihe ya da arkeolojiye konu olabilecek sosyo-kültürel, tarihi ve arkeolojik bir bilgi ve olaydan da bahsedilmemesi, haklarında araştırma yapılmasını zorlaştıran bir durumdur.

Peygamberler Tarihi, genel olarak iki döneme ayrılabilir. Birincisi, Hz. Âdem (a.s.)'den Hz. Nuh (a.s.)'a kadar; ikincisi, Hz. Nuh (as) ve sonrası dönem.⁵⁴ Kur'an'da somut olarak birinci dönemden pek bahsedilmediği gibi ikinci dönemle birlikte peygamberler ve peygamberlerin kavimleriyle mücadeleleri ve kavimlerin helak oluşları birer ibret vesikası olarak anlatılmaktadır. Hz. Nuh (as)'tan sonraki dönemin sosyo-kültürel ve inanç biçimlerinin tarihe daha somut bir biçimde yansımalarının ve bu durumun Kur'an'da daha fazla aktarılmasının sebeplerinden biri, aşağıda Lütfi Sunar'a ait grafikte de gösterildiği üzere özellikle Hz. İbrahim dönemi⁵⁵ ile birlikte, yerleşik hayata geçiş ve toplumsallaşmanın artmasıdır.⁵⁶

⁵⁴ Kaynaklarda Hz. Âdem ile Hz. Nuh ve oradan Hz. Muhammed (s.a.s) arasındaki tarihlerle ilgili genel olarak birbirlerinden farklı ama yaklaşık tarihler söz konusudur. Bir rivâyete göre Hz. Âdem ile Hz. Nuh arasında 1000 yıl olduğudur (Hakim, *el-Müstedrek*, 2/288, h. no: 3039; 2, 596, h. no: 4009) veya 1000-1200 yıl olduğudur (Taberî, *Tefsir*, 2/34; 19/99). Hz. Âdem ile Hz. Muhammed (s.a.s.) arasında ise 5800 sene geçtiği rivâyet edilmektedir (İbn Esir, *Camiu'l-Usûl*, 12/802, no: 2245). Hz. Nuh ile Hz. İbrahim arasında ise 10 asır geçtiğidir (Hakim, *el-Müstedrek*, 2/599, h. no: 4016; 2/654, h. no: 4172; Taberânî, *Mu'cemu'l-Kebir*, 8/118).

⁵⁵ Tarihçiler arasındaki yaygın görüş, Hz. İbrahim'in M.Ö. 2200 - 2000 yılları arasında yaşadığı tahmin edilmektedir. İsmail Yiğit, *Peygamberler Tarihi*, Ka-yihan Yay., İstanbul 2012, s.205; M. Asım Köksal, *Peygamberler Tarihi*, TDV Yay., 21. bsk., Ankara 2015, 1/144.

⁵⁶ Geniş bilgi için bkz: Lütfi Sunar, “Dünya Tarihinin Ekseni ve Zemini Olarak İslâm Medeniyeti”, <https://www.islamdusunceatlası.org/pages/giris-yazilari/dunya-tarihinin-ekseni-ve-zemini-olarak-islâm-medeniyeti> (05/02/2019).

Peygamberler tarihi göz önüne alındığında genel itibariyle, Hz. Nuh sonrası dönem, Arkeologların “Tarih Sümer”le başlar” dedikleri dönemle paralellik arz etmektedir. Büyük medeniyetlerin ve dünya kültür mirasının temellerini atan Sümerler, diğer medeniyetlere nazaran daha etkili bir şekilde tarih sahnesine çıkmışlardır. M.Ö 3500 - 4000 yıllarından itibaren başlayan tarihi Sümerler; yazı, dil, tıp, astronomi, matematik gibi pozitif öğretilerin yanı sıra din, fal, büyü ve mitoloji gibi alanlarda da diğer medeniyetleri etkilemişlerdir. Dolayısıyla, M.Ö. 4000’li yıllardan M.S. 7. yüzyıla, yani Kur’an’ın indiği döneme kadarki zaman diliminin kronolojik olarak incelenmesi daha uygun olabilir.

Söz konusu zaman diliminde yaşayan Sümer, Akad, Elamlar, Asur, Babil, Hitit, Aramiler ve Helen (Yunan - Roma) ve Persler gibi büyük toplum ve medeniyetler, bunların yaşadığı yerler, “ne, nerede” sorularının cevabı olarak araştırmalara konu olmalıdır. Ön Asya ve Ortadoğu olarak Arkeoloji biliminin en önemli araştırma konusu olan bu milletler, direkt olarak Kur’an’da geçmese de inanç ve yaşam felsefesi açısından Kur’an’ın söz konusu ettiği topluluklar muhtemelen bunlardır. Coğrafi olarak araştırma alanı ise elbette ki başta Mezopotamya uygarlıklarının yaşadığı yerlerin yanında Suriye, Mısır, Suudi Arabistan, Yemen, İsrail, Ürdün ve Filistin olmalıdır. Çünkü Kur’an’da zikri geçen kavimler ve peygamberleri genellikle bu bölgelerde ortaya çıkmışlardır.

En önemli sorulardan biri olan araştırmanın “nasıl” gerçekleştirileceği sorusuna cevap olarak şunlar önerilebilir. 1-Söz konusu toplumlara ait mimarî yapılar (saraylar, kaleler, ibadet ve eğlence mekânlar), 2-Kültürel miraslarına dayalı bulgu, belge ve bilgiler (normal günlük yaşamlarında kullandıkları küçük ve büyük eşyaları, duvar vb. yüzeylere yaptıkları süslemeler), 3-İnanç biçimleri (kutsal kitaplar), 4-Yazılı kaynaklar (tabletler vs.) ve sözlü kaynaklar (mitolojiler) derinlikli bir şekilde incelenerek çeşitli ipuçları elde edilebilir. Özellikle Arkeolog ve Antropologların yaptıkları çalışma ve değerlendirmeler,

mitolojilerdeki ipuçları bu anlamda büyük bir önem arz edebilir. Belirtilen hususlar doğrultusunda adım atılırken teknik açıdan aşağıdaki basamaklar takip edilebilir:

- Verilerin belirlenmesi ve toplanması öncelikli olarak doküman inceleme ve gözlem şeklinde olmalı ve doküman incelemede araştırılması hedeflenen olgu ya da olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyaller belirlenip toplanmalıdır. Başta Kur'an'daki ilgili âyetler ve tefsirlerdeki yorumlar, hadisler, taş tabletler, papirüsler, mitolojik/dini metinler ve bunların dışındaki diğer yazılı metinler, kütüphane arşivlerindeki belgeler, kısaca her iki alan ile ilgili bilgi ve belgelere dayanan veriler toplanıp organizasyonu yapılmalıdır. Daha çok belgeler, sözel açıklamalar, görüntüler vb. kullanılmalı ve burada belge inceleme, içerik çözümlemesi, örnek olay ve söylem çözümlemesi gibi yöntemler ağırlıktadır. Veriler genelde nitel bir özellik gösterdiği için sözel açıklamalara dayanak oluşturacak bulgular elde edilmeye çalışılmalıdır. Araştırılan olay ve bulgular benzersiz olduğu için ayrıntılı çözümleme gereklidir.

Belgelerden yararlanma; tarihi, edebi, arkeolojik eserlerin ve belgelerin çözümlenmesidir. Amaç: bir olgunun ya da az bilinen bir sorunun derinlemesine incelenmesi ve anlaşılmasının sağlanmasıdır. Çünkü önceden tanımlanmış ve sınanabilecek bir olgu yoktur. Olgu ve olayların sadece şimdiki durumda gözlenmesi yeterli değildir ve şu andaki veriler, soruların bütün cevaplarını içermeyebilir. Dolayısıyla bunlara geçmiş zaman içindeki gelişimin incelenmesi de katılmalıdır.⁵⁷ Bu anlamda arkeoloji, geçmişe ait eser ve kalıntılar üzerinden insanlık geçmişinin doğru, anlamlı ve bütün olarak saptanıp kaydedilmesidir. Kur'an ise sadece tarihî olayları haber vermekle kalmayıp, olaylar arasında sebep-sonuç ilişkisine dikkat çekip bir ders tablosu sunmaktadır. Bu anlamda arkeolojik belgeler, olgular ve çalışmalar arasındaki bağıntı ve ilişki kurularak Kur'an'da bahsi geçen eski toplumlarla ilgili haberler somutlaştırma yoluna gidilmelidir. Hangi disiplin ve bilim alanında olursa olsun, her araştırma konusu veya probleminin bir geçmişi vardır. Araştırmacı bunu incelemek zorundadır. Çünkü o alanda bugüne kadar hangi çalışmalar yapılmış ise bunun bilinmesi gerekmektedir.

Bu doğrultuda çalışma alanı ile ilgili elde edilen belgelerin gözlemlenmesi ve incelenmesi araştırmanın hazırlık ve sınamaya aşamalarını oluşturmalıdır. Yazılı belgeler, eserler ve arkeolojik buluntular ile ilgili veriler ele alınırken ilk olarak bunların dış koşulları belirlenmeli ve söz konusu belge, eser ve buluntuların hangi dönemin ya da şartların ürünü olduğu açıklanmalıdır. Örneğin Arkeolojik kazı ve çalışmalar sonucunda ortaya çıkarılmış Davud Peygamber döneminin çok önemli bir aşamasını anlatan bir belge ya da eserin tanımlanması, araştırmanın sıhhati konusunda önemli bir adım teşkil edecektir. İkincisi, belge, eser ve buluntuların içeriği yorumlanmalı ve böylece belgenin hangi konuda olduğu ve hangi mesajları verdiği açıklanmalıdır. Yine Davud Peygamber dönemine ait bir belge veya eserin açıklanıp yorumlanması, belgeyi temel öge veya bölümlerine ayırmak, bunlar arasındaki bağları göstermek, iç tutarlılık sınamasından geçirmek gibi mantıksal işlemlere başvurmak, araştırmanın sıhhatini arttıracak gibi, doğru hedefler üzerinden, objektif bir yaklaşım ortaya koymamızı sağlar. Dolayısıyla Arkeologların, bu belgenin içeriği üzerinde nasıl ve ne tür bir yaklaşımla inceleme yaptıkları ve yorumlamada neyi referans aldıkları, ne şekilde yorumladıkları tespit edilmesi gerektiği gibi araştırmanın hipotezlerinden biri olan arkeolojik yorumlamalarda sadece Tevrat ve İncil'in esas alınıp alınmadığı konusu da açıklığa kavuşmuş olacaktır.

⁵⁷ Berg - Lune Howard, *a.g.e.*, s. 41.

• Verilerin belirlenip toplanmasından sonra içerik analizi aşamasına geçilmelidir. Verilerin çözümlenmesi sürecinde olayın/olgunun kendisi ve etkileşimde bulunduğu tüm öğelerle birlikte kendi koşullarında anlaşılmasına çalışılmalıdır. Toplanan bilgiler veya veriler dikkatlice, ayrıntılı ve sistematik bir şekilde incelenip yorumlanmalıdır.⁵⁸ Hipotezlerin test edilmesi, yani bilimsel geçerliliklerinin saptanması iki yolla olur. Bunlardan birisi tümevarım yöntemi, diğeri ise tümdengelim yöntemidir.⁵⁹ Söz konusu yönteme dayalı araştırmada tümevarım analiz yöntemiyle verilerin, birinci adımda belirttiğimiz araştırma sorularına ilişkin olarak neler söylediği, hangi sonuçları ortaya koyduğu betimlenecek ve kavramsal bir kodlama yapılarak ortaya çıkan temaların birbirleriyle olan ilişkileri yorumlanmalıdır. Araştırmacı tarafından verilerin önce yorumsuz sunumu yapılacak ve önceden oluşturulmuş kavramsal çerçeveye bağlı analizi yapılmalı ve anlamı ortaya konmalıdır. Tümevarım yöntemine dayalı araştırma elde edilecek verilerden bir kuram oluşturulacağı için önceden oluşturulmuş denenceler yerine var olan durumu ve olguyu derinlemesine inceleyerek kuramsal sonuçlara ulaşmak hedeflenmektedir. Böylece veriler sentezlenerek ikna edici sonuçlara/kuramlara dönüştürülmelidir. Yine nitel yöntemli araştırmalarda bütün parçaların toplamı olmadığı için olgular bütün yönleriyle değerlendirilmelidir.

• Bulgular tanımlandıktan sonra “niçin, nasıl, ne şekilde?” sorularına cevap verecek şekilde yorumlanmalı ve bu bulgulardan elde edilecek bilgiler, sistematik ve iç tutarlılığa sahip bir şekilde birleştirilerek sınıflandırılma yoluna gidilmelidir. Sınıflandırılan bilgiler, analitik genellemeler yoluyla verilerin işlenmesi kısmına geçilmelidir. Tümevarıma dayalı nitel araştırmalarda sayısal verilerden çok olguların varlığına, oluşumuna ve dönüşümüne ilişkin betimlemeler ve yorumlar ön planda tutulur. Dolayısıyla araştırmada derinlemesine yapılacak çözümlenmelerle olgular saptanmalı ve buna bağlı mantıksal açıklamalar yapılmalıdır.

SONUÇLARI AÇISINDAN KUR’AN ARKEOLOJİSİ

Ele aldığımız bu çalışma netice itibarıyla, bir yöntem önerisi olup bundan sonra yapılacak çalışmalar için bir giriş mahiyetindedir. Söz konusu yöntem önerisi, başta Kur’ân âyetleri, Tefsir külliyatı, İslâm Tarihi ve düşünce geleneği içerisinde oluşmuş tarih kitaplarını esas almakla birlikte, arkeoloji bilimi kapsamında yapılan çalışma sonuçlarına ve bu çalışmalardan elde edilen verilere müracaat edilmesine dayanmaktadır.

Semavî dinlerin kaynaklarında insanlık tarihine dair sunulan bilgilere dayalı arkeolojik çalışmalar yapılmış ve arkeolojik bir literatür de oluşturulmuştur. Buna bağlı olarak “Tevrat ve İncil Arkeolojisi” adı altında kurulmuş bilim dalları da söz konusudur. Ancak Kur’an tefsiri kapsamında şimdiye kadar disiplinler arası bir çalışma söz konusu değildir. Bu anlamda Kur’an’ın kendisi referans alınarak yapılmış arkeolojik kazılar söz konusu olmadığı gibi arkeolojik çalışmaların esas alındığı bir literatür de henüz olması gereken seviyede değildir.

Arkeoloji biliminde, özellikle Kutsal Kitapların da en önemli mesaj taşıyıcıları olarak zikrettiği eski eserler ve bulgular incelenirken, anlamlandırma ve dayandırma noktasında, Tevrat’ın sunduğu bilgiler kullanılmaktadır. Bunun sebeplerinin başında Müslüman bilim adamlarının “Kur’an Arkeolojisi” kapsamına alınabilecek çalışmalara ilgisizlikleridir. Böylece, Kur’an’da ifadesi bulunan birçok arkeolojik keşif, eser ve bulguların Kur’an’daki bilgilerle ilişkisi kurulmamıştır.

⁵⁸ Nuri, Bilgin *Sosyal Bilimlerde İçerik Analizi*, Siyasal Yayınevi, 3. bsk., Ankara 2014.

⁵⁹ Nilgün Çelebi, Nilgün, *Sosyal Bilimlerde Yöntem*, Aba & Sebat Matbaası, Konya 1996.

Kur'an'da anlatılan tarihî olayların, medeniyetlerin arkeolojik araştırmasına yönelik bir alan da oluşmamıştır. Bu tür çalışmalar, Tevrat ve İncil doğrultusunda ele alanlara terk edilmiştir. Bu açıdan baktığımızda söz konusu disiplinler arası bir çalışmanın gerçekleştirilmesini gerekli ve zorunlu olmaktadır. Bunun gerçekleşmesi neticesinde ise;

Birincisi, Kur'an ve arkeoloji ile ilgili çalışmaların sayısı arttıkça "Kur'an Arkeolojisi", Kutsal Kitap Arkeolojisi'nin etkisinden kurtulabileceği gibi, Kur'an'ın da bu konuda ne kadar zengin bir muhtevaya sahip olduğu görülecektir.

İkincisi, yorumlamadan kaynaklanan Kur'anî ve arkeolojik söylemler arasındaki farklılıklar giderilebilir. Örneğin, Arkeolojiye göre tarihin belli bir döneminde ortaya çıkan bazı topluluklar, doğal sebepler yoluyla yok olmuşlardır, yerlerine de yerine yeni topluluklar gelmiştir. Hâlbuki Kur'an'a göre bunlar, kendi elleriyle işledikleri günahlar yüzünden Allah'ın gazabını hak etmiş etmişlerdir ve Allah da onları helak etmiştir. Söz konusu kavimlerin helak oluş sebeplerine dair Kur'an'ın sunduğu bilgilerin, arkeolojik çalışmalarla tespit edilecek herhangi bir bulgu ile teyit edilmesi, aksi söylemde bulunanların bakış açılarının değişmesinde etkili olacaktır. Kur'an'ın, tarihin derinliklerinde saklı yaşama dair felsefesinin izlerinin, geçmişe dair sunulan bilgiler üzerinden tespit edilebilmesi, kısacası, medeniyetlerin doğuşu, gelişimi ve çöküşlerinin Kur'an perspektifiyle ele alınıp doğru bir şekilde anlatılabilmesi, Müslüman olmayan diğer bilim insanlarının Kur'an'ı inceleme ve anlamaları için de zemin hazırlayacaktır. Özellikle bu alanın Batılı bilim insanlarıncı incelenmesi sonucu, İslâm dinine karşı ön yargıya sahip günümüz Batı dünyasının, sözde korkularının Kur'an veya İslâm dininden kaynaklanmadığı görülecektir.

Üçüncüsü, öngörülen yöntemlere dayalı çalışmalarla, alanın gelişmesine katkı sunacak şekilde ilgi duyan bilim insanlarının dikkatleri bu alana çekilebilir. İslâm âleminde genç, dinamik ve potansiyel sahibi kişilerin arkeoloji alanına yönelmesini sağlayarak yetkin bilim adamlarının yetişmesine ön ayak olmak ve böylece arkeologların da dikkatlerini bir referans kaynağı olarak Kur'an'a çekmek, büyük bir önem arz etmektedir. Bunun yanı sıra, alanda yetkin kişilerin yapacağı yeni araştırmalar, "Kur'an Arkeolojisi" bilim dalının kurulmasına, bu alan üzerinden yüksek lisans ve doktora çalışmalarının yapılmasına ön ayak olabileceği gibi literatürdeki boşluğun dolmasına da vesile olacaktır. Ayrıca genç araştırmacılara ufuk aşma noktasında büyük bir öz güven kazandırabileceği gibi Kur'an'ın diğer disiplinlerle birlikte yeni çalışma alanlarına temel teşkil edeceği ihtimalini de güçlendirebilecektir.

Son olarak, insanlık geçmişini kendinde gizleyen yazılı metin, arkeolojik veri ve buluntuları, Kur'an'ın verileriyle hayatın ve yaşamın felsefesini arttırması imkânı, değeri ve hedefleri açısından önemli bir araştırma konusudur. Söz konusu yöntem doğrultusunda yapılacak araştırmalar, bilimsel bilgi birikiminin artmasına da önemli bir katkı sağlayacaktır. Daha eski ve görkemli kültürlerle ilgili bilgileri tespit edip yorumlamak, şüphesiz felsefi düşünce yapısında da bazı değişimlere neden olacaktır. Böylece, eski/kadim medeniyetlere ait bilgi ve yaşam felsefesi, İslâm düşünce sisteminin niteliklerini ve diğer felsefi sistemlerden farklılıklarını ve üstünlüğünü ortaya koymada önemli bir etkene dönüşebilir.

KAYNAKÇA

- Ali, Cevad, *el-Mufassal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, Daru İhyait-Türasî'l-Arabî, Beyrut 1994.
- Başaran, Cevat, *Arkeolojiye Giriş I*, Erzurum 1998.
- Bedir, Ahmet, *Tevhidin Yurdu - Kur'an Atlası*, Kaynak Kitaplığı, İstanbul 2009.
- Bucaille, Maurice, *Tevrat, İnciller, Kur'an-ı Kerim ve Bilim*, (çev. S. Yıldırım), Çağlayan Matbaası, İzmir 2005.
- Berg, Bruce L. - Lune, Howard, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, (çev. Hasan Aydın), Eğitim Yayınevi, 8. bsk., Konya 2015.
- Bilgin, Nuri, *Sosyal Bilimlerde İçerik Analizi*, Siyasal Yayınevi, 3. bsk., Ankara 2014.
- Bilgiz, Musa, *Kur'an'da Bilgi - Kavramsal Çerçeve ve Bilgi Türleri*, İnsan Yay., İstanbul 2003.
- , "Kur'an'da Bilgi ve Düşünce Üretimi" *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2012, c.1, sayı: 3, ss. 53-86.
- Çelebi, Nilgün, *Sosyal Bilimlerde Yöntem*, Aba & Sebat Matbaası, Konya 1996.
- Çetin, Abdurrahman, "Kur'an-ı Kerim ve Müspet İlimler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1987, c.2, sayı: 2, ss.187-194.
- Çiğ, Muazzez İlmiye, *Kur'an İncil ve Tevrat'ın Sümerdeki Kökeni*, Analiz Yay., İstanbul 1995.
- Dartma, Bahattin, *Dini Tarihi ve Arkeolojik Veriler Bağlamında Nuh Tufanı*, Rağbet Yay., İstanbul 2018.
- , *Kur'an ve Arkeoloji*, Pınar Yay., İstanbul 2005.
- , "Kur'an-ı Kerim'in Işığında Arkeoloji", *Kur'an Mesajı: İlmî Araştırmalar Dergisi*, 1998, c.2, sayı: 10-11-12, ss.113-120.
- , "Nüh (a.s)'un Gemisini Demirlediği Yere Dair", *Kur'an Mesajı: İlmî Araştırmalar Dergisi*, 1999, c.2, sayı: 13,14,15, ss.140-146.
- , "Arkeolojik Veriler Bağlamında Kur'an Kıssalarının Fiilen Gerçekleşmemiş Hadiseler Olduklarına Dair", *Journal of Academic Studies*, 2003, c.5, sayı: 18, ss. 163-176.
- , "Yazının Keşfi Konusuna Dini Metin ve Arkeolojik Bulgular Çerçevesinde Yeni Bir Yaklaşım", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2009, c.16, sayı: 41, ss.1-15.
- Demir, Şehmus, *Mitoloji Kur'an Kıssaları ve Tarihi Gerçeklik*, Beyan Yay., İstanbul, 2003.
- , "Kitab-ı Mukaddes'i Mitolojik Unsurlardan Arındırma Çabası ve Kur'an Kıssalarının Tarihi Gerçekliği", *İslâmî İlimler Dergisi*, 2014, c.9, sayı: 1, ss. 103-122.
- Ebu Halil, Şevki, *Atlasu'l-Kur'an*, Daru'l-Fikr, Şam 2003.
- Faruki, İsmail Raci - Faruki, Luis Lamia, *İslâm Kültür Atlası*, (çev. M. Okan Kibaroglu, Zerrin Kibaroglu), İnkılab Yay., İstanbul 1996.
- Güneş, Abdalbaki, "Kur'an Kıssalarında Eski Uygarlıklar", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2005, c. 6, sayı: 24, ss.165-182.
- , "Kur'an'da Sünnetullah ve Toplumların Çöküş Nedenleri", *Din Bilimleri Dergisi*, 2005, c. 5, sayı: 1, ss.61-93.
- Güneş, Hüseyin, *İslâm Tarihi Kaynaklarına Göre Nuh Tufanı ve Cudi Dağı*, İlahiyat Yay., Ankara 2014.
- Hâkim, Muhammed b. Abdullah en-Nisaburi, *el-Müstedrek ala's-Sahihayn*, c. 1-4, (thk. Mustafa Abdülkadir Ata), Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1411/1990.
- İsfahânî, Râgıb, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'an*, Dâru'l-Maarife, Beyrut 2001.
- İşık, Şemsettin, "Hz. Süleyman Kıssasının Kur'an-ı Kerim ve Kitab-ı Mukaddes'te Benzer Yönleri ve Tahlili", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, c.8, sayı: 8, ss.225-243.
- Kayacan, Murat, *Kur'an'da Peygamberlere Karşı Tavırlar ve Sonuçları*, Ekin Yay., 3. bsk., Bursa 2016.
- Köksal, M. Asım, *Peygamberler Tarihi*, TDV. Yay., 21. Bsk., Ankara 2015.
- Madrigal, Marc, *İsa ve Arkeoloji*, Kutsal ve Arkeoloji Yay., İstanbul 2014.
- , *Tevrat Döneminde Günlük Hayat*, Kutsal ve Arkeoloji Yay., İstanbul 2014.
- , *Mısır'dan Çıkış ve Arkeoloji*, Kutsal ve Arkeoloji Yay., 2014.
- Mcintosh, Jane, *Arkeoloji*, (çev. Yaprak Eran), TÜBİTAK Yay., Ankara 1999.
- Mehran, Muhammed el-Beyumi, *Dirasatu't-Tarihiyye Mine'l-Kur'ani'l-Kerim fi Biladi'l-Arab*, Beyrut 1980.
- Nedvî, Seyyid Süleyman - Nedvî, Muzaferüddin, *Kur'an Coğrafyası Kavimler ve Yaşadığı Yerler*, (çev. Abdullah Davudoğlu), İnkılab Yay., İstanbul 2011.
- Özdemir, Ahmet, "Kur'an'ın Sümerlerde Kökeni mi yoksa Sümerlerde Tevhit İzleri mi?", *Journal of Social And Humanities Sciences Research*, 2017, volume: 4, issue: 12, 2017, pp. 858-866.
- Özdemir, Mehmet Nadir, "İslâm Tarihi Açısından Nuh Tufanı'na Farklı Bir Yaklaşım", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 2016, c. 2, sayı 53, ss. 557-576.
- Özdoğan, Mehmet, *50 Soruda Arkeoloji*, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, İstanbul 2011.
- Pazarbaşı, Erdoğan, *Kur'an ve Medeniyet Doğuşu-Gelişimi-Çöküşü*, Pınar Yay., 1996 İstanbul, s.39.
- Sarıçoğlu, Ekrem, "Kur'an ve Arkeoloji Işığında Hz. Nuh ve Tufan Olayına Yeni Bir Yaklaşım", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 1996, c. 9, sayı:1-2-3-4, ss.197-204.
- Şengül, İdris, *Kur'an Kıssaları Üzerine*, Nil Yay., İstanbul 1994.
- Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tefsiru't-Taberî*, c. 1-10, Daru'l-Fikr, Beyrut 1405.
- Taberânî, *Tefsiru'l-Kebîr*, (thk. Hişam Bedrani), Daru Kütübî's-Sekafî, Ürdün 2008.
- Tekin, Arif, *Kur'an'ın Kökeni*, Berfin Yay., İstanbul 2000.
- , *Sümerlerden İslâm'a Kutsal Kitaplar ve Dinler*, Berfin Yay., İstanbul 2005.
- Yiğit, İsmail, *Peygamberler Tarihi*, Kayhan Yay., İstanbul 2012.